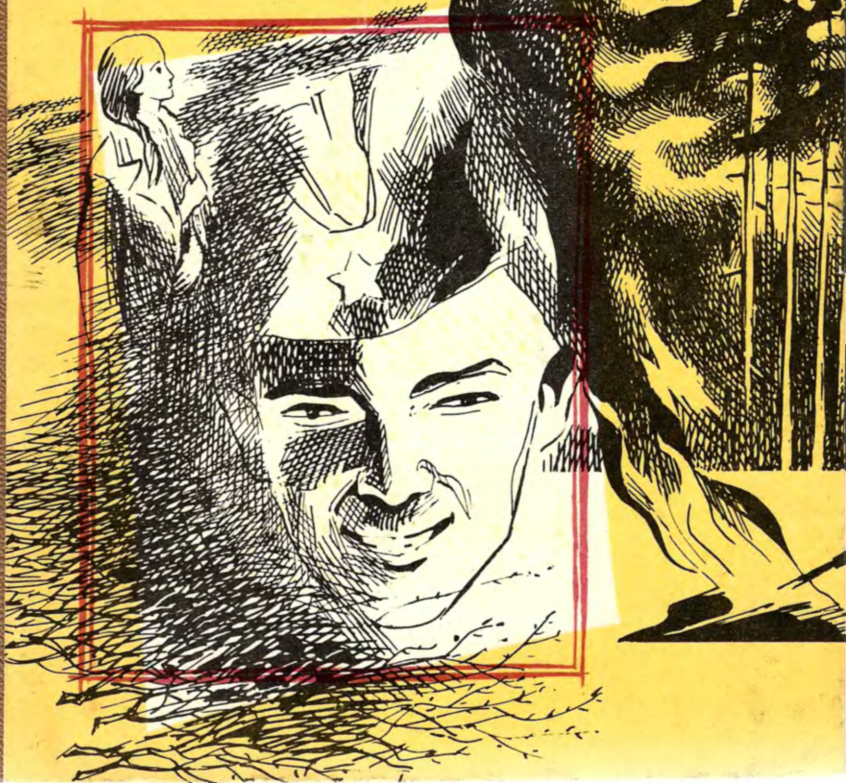

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

ДЕНЬ -
ЯК ЖИТТЯ

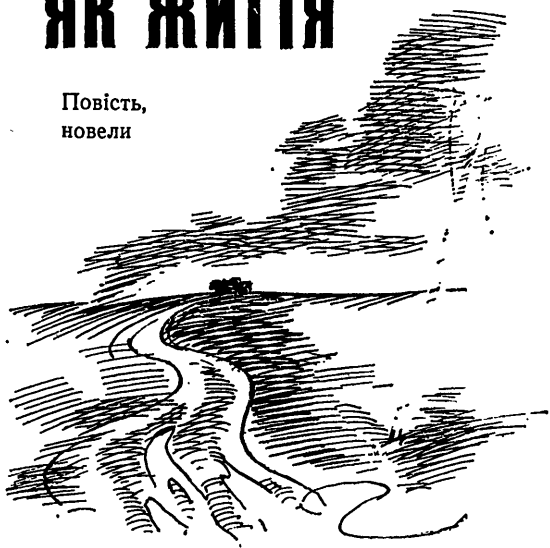

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

ДЕНЬ- ЯК ЖИТТЯ

Повість,
новели

Київ
«Радянський письменник»
1979

Центральное место в книге занимает повесть о героизме советского воина во время Великой Отечественной войны. Молодой солдат Иван Кравчук ценой собственной жизни на короткое время останавливает фашистскую механизированную колонну, прикрывая тем самым от внезапного удара в спину свой батальон... Новеллы в сборнике — о нашей современной действительности, в которой автор находит интересных людей самых разных профессий, раскрывает их высокие моральные качества, трудолюбие, верность идеалам Великого Октября.

ДЕНЬ — ЯК ЖИТТЯ

Ім пощастило. Поки сержант десь там, у вищих сферах, доводив, що для них повинні видати боеприпаси позачергово, оскільки батальйон на самім вістрі наступу, Іван зустрів на складі односельця і той, хоч мав лише одну вузьку личку, все влаштував, як кажуть, за милу душу.

І ось вони вже мчать розбитим шляхом якраз на сонце. Воно ще високо, ще не стріляє в очі пучками теплих і вже сліпучих весняних променів, проте Іванові весь час доводиться напружувати зір, щоб не влетіти у виповнену водою вирву.

Сержант сидить похмурий, злий. Іван гадав, похвалить, подякує за винахідливість, а Харалужний аж зуби зціпив, коли почув, що ящики та рядовий Зінець уже на машині і можна їхати. Він мовчки сів у кабінку, щосили хряпнув дверцятами.

Дорога стала кращою, машина пішла рівніше, й Іван частіше міг поглядати на Харалужного. Він знав його два місяці, відтоді, коли був призначений шофером на цю полуторку, і всі два місяці, як тільки схрещувалися їхні шляхи, тривало якесь чудне змагання, герць особистостей. Наперекір усім законам людських взаємин щось їх весь час відштовхувало одне від одного, але так само й притягало. Наскочила коса на камінь — посміювались із них бійці. Насправді ж тут не було ні кося, ні каменя, було щось більше, вагоміше, приховане на дні душі, не видиме і не збагненне навіть для них самих. Власне, сам Харалужний не драгував Івана, не викликав у нього відрази чи то зневаги, хоч мав лице, як кажуть, грубо тесане та ще — застигли очі, що ні за яких обставин не змінювались. Причиною несумісності були слова, точніше ті інтонації або відтінки, з якими сержант висловлювався про найдрібніші речі й про діла, що потрясали світ. Правда, він і мовчав значуще, й Іванові його мовчання іноді було вагоміше, красномовніше від усяких слів.

Бачив, Харалужний не в гуморі якраз від того, що він, Іван Кравчук, хлопчисько, домігся, граючись, того, чого сержант не міг добитися за цілий день, і все ж затіяв (у котрий раз) свою веселу й небезпечну гру.

— Пробачте,— сказав, зітхнувши,— я ж бо не знав, що вам хотілося заночувати...

Сержант промовчав. Скинув густі кущисті брови, крякнув і більше ні пари з вуст.

— Кажуть, у вас завівся в штабі якийсь бубновий інтерес...

— Тобі до цього зась!—не стерпів сержант втручання в його інтимні справи.— Не встиг раз поголитися, а вже туди ж.

— Між іншим,— сказав Іван поважно,— я вже голюсь два роки.— А щодо любки вашої, то старшина Морозов...

— До чого тут старшина? — насторожився враз Харалужний.

Іван всміхнувся нишком, аби сержант не спостеріг, і не одразу, а давши змогу йому помучитися, промовив як тільки міг байдужіше:

— Кадав, що славна дівчина...

— Йому-то що!

— Хто знає... Він теж служив при штабі...

Зависла тиша. Важка, мов літня хмара перед грозою.

Дорога знову була ряба од вирв, уже замулених і зовсім свіжих, чорних, немов рілля. Обабіч, де припікало сонце, вже зеленіла тонка квітнева травка і на куцах верби та вільхи прокльовувалася тужава брость.

— Морозов такий джигун... — терзав Іван сержанта.— А красень! Коли б нам з вами хоч половину його вродливості!

— Замокни! Пильнуй дороги краще,— сказав сержант кризь зуби.

Попереду, метрів за двісті-триста, зметнувся в небо вибух і тихо, як у кіно, осів на луг землею та сірим димом.

— По нас чи так, по площі?— спитав Іван, відчувши, як похололо йому в грудях. На фронті він— два місяці, а все не може звикнути, примусити себе спокійно сприймати це шаленство вогню й металу.

— Б'ють навмання,— байдуже, проте ледь-ледь зневажливо буркнув сержант.— А ти, як бачу, не із хоробрих!— не проминув нагоди підштрикнути.

— Ви скільки вже воюєте?

— Три роки скоро.

— А позавчора, як нас бомбили «хейнкелі», сховались перші.

— Не хочу, знаєш, дурної смерті,— глухо сказав сержант.

— Хіба буває розумна смерть?

— Буває... Коли геройська, славна.

— Розумне — лише життя... Та ще любов!— додав Іван, звертаючи на веселішу тему.

— І що ти тямиш у цьому ділі!— хмикнув сержант зневажливо.— Коли б ти мав...

— При штабі Галю,— сказав Іван за нього, минаючи велику чорну вирву.

— Ти ще теля,— скривився сержант так прикро, мов розкусив кислцю.

— Люблю телят,— зітхнув Іван.— У нас корова коли отелиться, так перші дні дає не більше кухля молока. Телятко ж їсти хоче, хапає все, що бачить, і смокче, бідне... То я наріжу тонко-тонко буряка й годую. Ви б побачили, яке це диво! Хрумкає, в очах первісний подив, а хвостик, хвостик — весь аж тремтить від радості!..

Лицем сержанта пройшла легка судома, він ско-са глянув на ще напівдитячий кирпатий профіль хлопця і запитав:

— Тобі насправді вже вісімнадцять чи ти накинув трохи, аби на фронт потрапити?

— Чого б я сюди спішив! По кулю чи по осколок?

— А доля краю рідного тобі байдужа?— нахмурив грізно брови Харалужний.

Це розсмішило хлопця.

— Як ви сказали, я не з хоробрих,— озвався він так легковажно й безпосередньо, неначе йшлося не про політику, а про дівчат.— Мій батько, він воював із німцями ще в ту війну, дотримувався такого принципу: накажуть — іди, а сам не лізь, не квапся поперед батька в пекло. Хай буде те, що буде.

— Не наш це принцип.

— Можливо...

— У нас людина сама творець своєї долі.

— Правильно. От тільки — як з наказами? Тут, на війні?

— Накази слід виконувати.

— А коли якийсь із них, скажімо, не збігається з моїм уявленням про власну долю?

Сержант замислився. Невдовзі махнув рукою:

— Виконуй, що наказано.

— Оригінально! Ви просто душа, дядечку, як мовить мій дід Петро!..

— Товаришу Кравчук, я вам не дядечко, а командир і маю звання сержанта. Звертатися за статутом!

— Пробачте...

— Для вас, песиголовців, нема святого,— буркнув старий вояка.

— Віднині,— приклав Іван до серця руку,— у мене буде один святий. Це ви, товаришу сержант!

— Тьху!— тільки й зміг сказати Харалужний.

— От тільки мене тривожить один момент...— Помовчав, чекаючи, аби сержант вхопився за цей гачок, і, не діждавшись, мовив:— Чи можна святому мати дівчину, та ще таку, з якою наш старшина Морозов...

— Заткни рота!

— Все ясно,— всміхнувся хлопець.— Коротко і зрозуміло.

Постукали у верх кабіни.

Іван спинив машину і відчинив дверцята:

— Що сталося?

Зінець нагнувся із кузова.

— Вже півгодини їдемо одні як перст. Ліворуч — справжній бій, праворуч — б'ють міномети, а перед нами — безлюдно й тихо...

— Скучили за стріляниною? — спитав Іван. — Так був же один снаряд.

— То випадковий.

— Мене турбує інше, — сказав сержант, рвонувши дверці. — Той бій ліворуч шляху. Там наші роти...

Стихли, вслухаючись у стугін бою, що долинав з-за луку й лісу хвилями, як долинає шум пило-рами.

— Щось на контрнаступ схоже, — похмуро кинув Харалужний і зачинив дверцята. — Давай, Кравчук, жми повний газ!

Машина, стара й не дуже доглянута за кращих своїх часів, ревла, як звір, і все ж Іванові та Харалужному здавалося, що їдуть зовсім тихо, немов повзуть. Правда, по цій бруківці, яка недавно відтала й розповзлася, утворюючи сотні баюр, і «студебекер» не йшов би швидше.

Обабіч шляху лукою одне за одним бігли похмурі вільхи, якісь кущі, й Іванові це нагадало відступ, який він бачив дома, ще в сорок першому. Сумна картина... Добре, що за два місяці його буття на фронті він ще ні разу не відступав — усе йшли вперед, на захід, визволяючи міста й села, вимучені під окупацією. Хоч іноді сержант і тюкає йому у вічі тим, що він жив під німцем, Іван не сердиться, бо розуміє, що Харалужному не осягнути душу того, хто був у рабстві, хто скуштував безправ'я, приниження. Для Харалужного все — два по два — чотири. Він тільки бив фаши-

стів і спілкувався з ними лише в бою, в атаці, у переможнім наступі; про відступ він волів не згадувати...

— Давай, давай, Кравчук,— не міг сержант змиритися з такою швидкістю.— У батальйоні патронів обмаль.

Іван до краю натис педаль, машина рвонула дужче і враз затихла. Пройшла ще метрів сорок за інерцією і зупинилась, як стомлений тривалим бігом кінь.

Іван шарпнув ручне гальмо, штовхнув дверцята.

Радіатор пашів вогнем. Пілоткою, щоб не ошпарити собі руки, зняв кришку, й у небо шугнула гаряча біла пара.

— Що там таке?— висунувся сержант із кабіни.

— Вода кипить.

— Якого чорта?

— Мотор підтоптаний. Що може дівчина, те не під силу бабі,— оглянувся Іван довкола, шукаючи очима чисту воду.

Зінець подав йому відро.

— Притихло ніби...— мовив, дивлячись туди, за ліс, де в неглибоких, викопаних нашвидкуруч окопах заліг учора вранці їхній батальйон.

— Відбили!— зітхнув сержант.

— А може...— тихо мовив старий солдат.

— Ніяких «може»!— сказав сержант суворо.

Зінець затих. Покірно ліг на ящики, і тільки вуса в нього нараз обвисли, ніби взялись журбою.

Іванові аж стало жаль старого. Він завжди був слухняний, не скаржився, не ухиявся від будь-якої праці, і через те, напевне, його прозвали «Старшим куди пошлють».

Набравши води у вирві біля дороги, Іван налив поволі в радіатор, оддав відро Зінцеві й сів за кермо. А й справді, що з батальйоном? Тиша на

фронті теж тривожить, таїть у собі підступність і небезпеку.

— Чого стоїш?— спитав сержант.— Поїхали!

— Нехай мотор прочахне.

Цікаво, що зараз думає цей Харалужний? Чи й справді він незворушний, впевнений у власній силі й правоті, чи удає такого з себе? Ніяких «може»— і все ясно, і не потрібно ні роздумів, ні вибирання кращого з-поміж кількох, ні перевірки істинності того чи іншого. А може, так найлегше жити? От, знову «може»...

Тим часом там, де зупинився їхній батальйон, знов знялася стрілянина. Гухали важкі снаряди, міни тріщали лунко, сухо, ревли мотори танків.

— Жени!— подався вперед сержант.

Іван завів мотор і швидко рушив.

Із кузова щось прокричав Зінець, радів, напевне, що все гаразд, що їхні там, за лісом, стоять залізно.

Машина бігла легко, як добрий кінь, немовби то й не вона, захекавшись, недавно біла парою.

Сержант сидів суворий і зосереджений. Він розумів, мабуть, в уяві бачив усе, що діялося на полі бою, і прагнув швидше виконати і свій обов'язок у цій суворій драмі.

— Газуй, газуй!— озвався, мов угадавши, про що Іван подумав.— Добре, що швидко вирвалися із того складу,— додав, уперше схваливши дії Кравчука.

Іванові аж стало тепло в грудях. І не гадав, що може його така дрібниця розхвилювати, вибити з рівноваги байдужості до всіх доган і заохочень — тих, що були, і тих, що будуть. Йому схотілося зробити щось приємне сержантові, віддячити за визнання його, такого ще зеленого, у цьому вирі битви.

— Товаришу сержант,— звернувся він як личить,— у вас цікаве прізвище.

— А що тобі до цього?— насупився Харалужний, якому, певно, вже хтось тлумачив це незвичайне слово.

— Ви, мабуть, роду княжого або боярського,— пішов Іван не в той бік, куди збирався.

— Я — робітник, і батько мій, і дід, і прадід були також пролетарями,— відрізав йому сержант.— Моя анкета чиста.

— Я ж не кажу, що ви буржуй чи контра,— поніс Іван, як завжди, коли заводив мову із Харалужним.— Цікавлюсь просто, де ви взяли таке химерне прізвище.

— Не там копаеш, хлопче. Я теж копнути можу!

— Кравчук — одразу видно, що ремісник,— всміхнувся Іван лукаво.— А Харалужний...

— Ремісники бувають різні,— спідлоба гостро глянув.— Є бідаки, і є заможні, експлуататори...

— Мій батько мав п'ять десятин.

— От бачиш, аж цілих п'ять!

— На десять душ. Голота!

— А все ж лишилися, не виїхали, коли прийшли фашисти,— не скоро й не зовсім твердо сказав сержант.

— На чому? Кому були ми потрібні?

Харалужний не одізвався. Лише сопів сердито. Зінець постукав тричі по кабіні.

Сержант кивнув Іванові, щоб зупинився, став на приступку й запитав:

— Ну?

— Там — шрапнель,— вказав Зінець рукою на ліс ліворуч, який саме минали.

— На те війна. Пострілюють...— сказав сержант насмішкүвато.

— Шрапнеллю б'ють по піхоті.

— Ну, мабуть, там піхота...

— В тилу?

— Ох ти й зануда!— сплюнув сержант у вирву, біля якої вони стояли.— Сам не збагну: чи боягуз, чи обережний, хитрий мужик?

— А справді, чому в нас попереду такий порожній, безлюдний шлях?— подумав Іван уголос.— Хоча б одна машина...

— Там річка й міст зруйнований,— сказав сержант.

— Хіба що...

— Десь за кілометр наш поворот ліворуч... Лягай! Повітря!— крикнув, оббіг машину спереду й ретельно, мов на ліжко, ліг у кювет.

Зінець скотився з кузова якраз у вирву. Мокрий приповз до гурту (Іван уже був у схованці) і вилаявся не дуже зло, неначе лиш для годиться. «Месер» промчав над ними низько, сипнув коротку чергу— і всю в болото неподалік від шляху.

— Віддав «ензе», останні,— сказав сержант, підводячись,— даремно ти, Зінець, скупався.

— Перечепився за клятий борт...— неквапно скинув чоботи і вилив воду. Потому знову взувся, обмацав мокрі поли, але не став знімати стару шинель, пробиту в кількох місцях— на щастя, там, де, власне, солдата і не було: добре, що він, Зінець, дрібненький— два одяглися б в одну шинелю.

Хоча було вже досить тепло, Зінець зіщулився, аж почорнів од холоду.

— Сідай у кабінку,— звелів сержант і сам поліз у кузов.— Поїхали.

— Накаркав,— сказав Зінець, як рушили.— І де він у біса взявся? Коли б ще путне, а то й стрілять не вміє...

— Не нарікайте, іншим разом пришлють щось ліпше,— посміхнувся на те Іван.

— Куди там,— зітхнув солдат.— До мене завжди в'язне якийсь непотріб. Під Києвом взяв у полон фашиста — хлопці за животи хапалися від реготу: мале, руде, носате, ще й з переляку впаскудилось...

— Ну, як, зігрілися?— спитав Іван.

— Тут тепло,— зітхнув Зінець блаженно.

— На те мотор.

— Ти влаштувався славно — мов на печі.

— У мене ж дядько — генерал.

— Та ну?!

— Покликав мене, налив півсклянки спирту, дав оселедця в руку й питає, де, мов, служити хочеш, Ваню? «Мені б якесь тепленьке місце, дядьку»,— кажу йому.— «Подумаємо...— приклав до лоба руку. І раптом крикнув:— Знаю! Іди шофером. Теплішого немає місця в армії».

Зінець закрити повілі рота, якого було відкрив од подиву, примружив очі, що миттю стали хитримі, і спростував так само щиро й просто, як і повірив:

— Брехня. Коли б ти мав такого дядька, сержант з тобою був би шовковий.

От тобі й «старший куди пошлють»! Зметикував, ударив точно в ціль.

— Здаюся. Правда ваша,— сказав Іван як тільки міг сумніше.— Нелегко, коли нема до кого притулитися...

— А ти тулися до Харалужного, у нього донька на виданні.

— І гарна?— повеселішав ураз Іван.

— Хороша. Моя колись була такою...

— Ви бачили її?

— На карточці. Ти попроси, нехай покаже.

— Він уже засік мою колекцію...— зітхнув Іван.— Два дні бурчав.

— Оту, яку в кишені носиш? Букет красунь?

Іван кивнув.

— Розпуста, каже, куди дивилась школа і комсомол!

— І справді, навіщо тобі аж десять?

— Вони до мене липнуть, немов до меду мухи. Не стану ж їх проганять — образяться. Дівчата — це, дядьку, такий народ!..

Перехилившись із кузова, сержант гукнув:

— Біля тополі звертай ліворуч!

— Знаю.

Зінець притих, узяв автомат, який тримав раніше межі колін, і повісив собі на груди.

Як тільки звернули в луг, на ґрунтову дорогу, машина пішла натужно, підгуцуючи на коренищах вільх і ковзаючись на вогкій чорній землі.

Іван пригальмував і перейшов на нижчу передачу, аби машина йшла рівніше, впевненіше.

Дорога була вузька, покручена, затиснута з обох боків високими старими вільхами, які сплітали над нею крони, утворюючи суцільний дах-склепіння. Від нього у надвечірнім, хоча ще й голім лузі стояли сірі сутінки, й Іванові було потрібно зібрати всю увагу і все своє вміння, щоб їхати цим лабіринтом. Він аж упрів, аж лоб йому вкрився потом. Коли б він мав хоч трохи більше досвіду, та ще якби в кузові не віз гранати: і Харалужного. Гранати, може, й витримають таку їзду, а Харалужний не промине нагоди підколупнути, а не дай боже, черкне бортом об стовбур — прощай, машина: роздзвонить і доповість начальству, що не доріс до техніки.

— Ти молодчина, — підтримав його Зінець. — Не їдеш, а ніби граєш...

Іван вдячно поглянув на вусаня, а відповів бадьоро, аж задержувато:

— Це що! Колись я їхав лісом — уночі, без фар. Ото був цирк!

Зінець сховав у вусах посмішку, Іван її помітив і раптом зніжковів.

— Звичайно... Якщо водій досвідчений і має добрі очі... — протяг Зінець розважливо.

— Я, дядьку, виріс серед машин, на МТС, — мов виправдовуючись, сказав Іван.

— Тоді все ясно!

Виїхали на лісову галявину, під чисте небо. Іван дав більше газу і тут же натис на гальма — через усю дорогу зіяла свіжа вирва. Ліворуч неї, у ви долинку, дзюрчав струмок, праворуч...

— Бери праворуч, по моріжку! — гукнув сержант із кузова.

— Там вогко теж.

— Проскочимо!

Іван покvapно дав задній хід і, перейшовши на першу передачу, тихенько рушив на моріжок, лишаяючи злочасну вирву по ліву руку. Машина пройшла десь метрів три-чотири й спинилась, за- буксувала.

— Газуй, газуй! — кричав сержант.

Іван дав газ, мотор заревів натужно, рвонув машину і... відпустив назад, у яму, яку тим часом вигребли задні колеса. Стоп, досить, так не піде!..

— Ну що? — спитав сержант, коли Іван стрибнув на землю, аби побачити, в яку біду попали.

— Загрузли.

— Бачу. А що робити будемо?

— Рубати гілля й вимощувати.

Іван заліз на кузов, знайшов сокиру.

— Давай сюди, — звелів сержант. Оглянувся, стривожений, напевно, тим, що враз запала тиша,

і наказав неголосно: — Зінець, ти повартуй, на всяк випадок...— І до Івана:— А ти прикинь, куди і скільки класти.

— А може, не слід рубати...— сказав Зінець, незграбно й неохоче лишаючи тепле місце.— Здійма ти шум...

— Іди ти!— махнув сержант рукою, поклав свій автомат на землю біля машини й розмашисто, мов журавель, поцибав до вільх, які були найближче. Не зупиняючись, намацав на правім боці кобуру і розстебнув.

Удар пішов луною на всі чотири сторони, потроївся, ще й ще і згас десь там, між вільхами, а може, полинув далі й далі.

Харалужний не вдарив більше, пірнув у хашу й нескоро виніс звідти суху гілляку і ще — якусь одежину.

Іван побіг на поміч.

— Тікали так, що ніколи було вдягнутися,— тицьнув сержант Іванові зовсім нового німецького френча.— Згодиться?

— Мою машину бензином не напувай, а дай проїхати по уніформі! Ми з нею дуже вдячні...

— Ну й калатало,— буркнув незло сержант.— Неси,— оддав гілляку,— а я іще понишпорю.

— Кажуть, у вас є донька-дівка, і ніби гарна. Правда?— спитав Іван.

— Тарах по чагарях! До чого тут моя дочка?

— Чудова яблуня. А яблучко... воно далеко від яблуні не відкочується.

— То й що?— спитав сержант насупившись.

— Я ж неодружений.

— Викинь це з голови! Такого зятя не побажав би, як кажуть, навіть ворогові.

— А може, вашій доньці саме такого й треба! Коли б я з нею посидів вечір-другий...

— Розмови! — підкинув голову Харалужний. —
Марш до машини!

— Слухаюся! — мов на параді, виструнчився
Кравчук.

— Чого він так розгнівався?— спитав Зінець,
коли Іван підклав гілля і френч під праве задне
колесо.

— Я підбивав клинки до доньки,— всміхнувся
хлопець.

— А-а, зрозуміло,— протяг Зінець,— схопив, як
кажуть, облизня?

— Бідаха,— зігхнув Іван.— Вона в дівках поси-
віє. Таж від такого батечка всі женихи тікатимуть,
як од вогню!

— Біжи, уже гукає,— кивнув Зінець на Харалужного, що знову вийшов з луку.

Немов зрадівши тверді, яку відчула скатами,
полуторка рвонула радо з місця, пройшла десь зо
два метри і знову сіла, викрутивши в масній багнюці яму.

Тим часом смеркло. Й одразу стало вогко та холодно, як восени.

Харалужний зняв шапку, витер на лобі піт, заглянув під задне колесо, біля якого саме стояв, і плюнув.

— Чорт знає що! — сказав сердито. — Дадуть якогось жевжика замість шофера, а ти страждай...

Іван промовчав: нехай, на те він і Харалужний.

— Хіба він винен,— втрутився й собі Зінець.— Та тут сам чорт не виліз би без допомоги.

— Так помагай — носи гілля, підмоцуй!— звелів сержант.— А я постою та подивлюся.

— Ви ж наказали мені стоять на варті..

— Розмови! Марш до лісу,— прикрикнув грізно. Й додав тихіше, лагідніше:— Щоб одна нога там, а друга тут...

Не звертаючи уваги на Кравчука, сержант узявся витягати із колії потрошене брудне паліччя й підкладати знов під колеса.

Іван робив те саме. Йому було не те щоб прикро чи кривдно через таку зневагу, а якось мовби бридко. Й коли вони зіткнулися в напівпід'їзді над ямою, з якої стирчало дрюччя, Іван розпрямився і запитав:

— Чого ви мене не любите?

— Хіба ти жінка, що я повинен тебе любити?— недбало кинув Харалужний.

— Я не жартую.

— Що ж, я скажу,— наблизився— лице в лице— сержант.— Бо ти базікало, а не солдат. Для тебе і на війні, як дома,— все тільки жарти й хатоньки, а тут же скрізь страждання, рани, смерть.

— То що ж мені— одразу скласти руки й чекати смерті?

— Виконувати свої обов'язки і бути готовим умерти.

— А я гадав— що жити. Нехай вмирає ворог.

— Вмерти за Батьківщину— велика честь.

— У нас в селі при школі,— сказав Зінець, підходячи,— був воєнрук а чи фізрук— весь у значках, у чоботях, у галіфе. Що не розкриє рота, то все— геройство, мужність, несхитна вірність і смерть за рідну землю. А припекло— так кинув свої цяцьки в річку і так чкурнув, що й досі ніхто не знає, де він.

— Лізь у кабінку, пробуй,— сказав сержант Іванові.

— Людина всюди мусить бути людиною, за всіх обставин,— подумав Іван уголос.

— Фашист— він теж людина, так що людина від людини...— озвався знову Харалужний, але Зінець не дав йому домовити;

— Бриднтя! Він — звір: без совісті й милосердя.

Іван завів машину й поволі рушив з місця. Вона рвонулась і не пішла. Дав задній хід, щоб мати якийсь розгін, і марно. Засіли міцно, дай боже завтра вибратись. Вимкнув мотор і, не вилазячи з кабіни, мовив неначе сам до себе, але щоб чув сержант, який, напевно, десь був тут, поряд:

— Доведеться чекати ранку. Поночі з цього багна не виліземо.

— А як же боеприпаси?— спитав сержант із відчаєм. — Там ждуть.

— Не знаю,— знизав Іван плечима.— Ви ж бачите — стихійне лихо.

Сержант замовк. Десь цівкала розбуджена мотором пташка, що не злякалася фронту й не полишила свого гнізда і лугу. Прогув літак — певно, дуже високо. Немов спросоння, зацокотів кулемет і враз замовк, не давши змоги визначити, де він стріляв. Злетіла стрімко в небо, на мить зависла в найвищій точці і шугонула кудись у ліс ракета...

— Треба йти,— сказав сержант рішуче,— Кравчук, лишайся біля машини й охороняй. А ми з Зінцем підемо по допомогу.

— Патронів треба взяти хоч зо два ящики,— озвався невидимий у темноті Зінець.

— Візьмемо,— згодився на те сержант.— Все не з порожніми руками...

Іванові чомусь зробилося сумно. Він не любив самотини, його завжди тягло до гурту, до товариства, а може, просто до співрозмовників, бо мав завжди потребу у спілкуванні словом, веселим сміхом, піснею.

Харалужний дістав із кузова два невеликі цинкові ящики й, віддавши один Зінцеві, що вже тримався поруч, готовий рушити в путь, сказав Іванові:

— Гляди ж не спи й не демаскуйся цигаркою...

— А знаєте, що означає — харалужний?— спитав Іван замість сухого «слухаюсь!» і відповів:— Сталевий, крицевий. Такі колись були мечі.

Сержант задихав важко, але не гиркнув, як це завжди бувало в таких випадках, а, засміявшись — нервово, дрібно,— мовив:

— Це нам підходить — ми ж ковалі... Ну, ми пішли!— взяв на плече патрони.— Десь за годину чи півтори повернемося.

За мить обох їх ковтнула темрява, мов дві піщинки, двох із мільйонів, які втягла у свій жорстокий вир велика світова війна.

Коли б ця ніч була тепліша, їй не було б ціни. Не часто на фронтових дорогах шоферу випаде такий спочинок — серед пробудженого весною лугу, в тиші, без начальства, яке завжди щось вигадє, аби солдат не вакувався. Довкола ліс, над головою чисте високе небо, всіяне зерном зірок, а в серці — якийсь солодкий весняний щем, жадання щастя і незбагнених, мов небо, мрій!.. Це відчуття з'явилося уперше торік — також весною, також у лісі — і раз у раз спливало, охоплювало його всього.

Був тихий теплий ранок. Вони прийшли з нічної вилазки на залізницю, щасливі тим, що ешелон з гарматами пішов у річку, а не на фронт, що повернулися всі як один до табору.

Цвіла ліщина. Берези вбралися в дзвінкі сережки й стояли — білі й ніжні — серед суворих німих дубів...

— Заждіть, я зараз — лиш доповім,— сказав їхній комгрупи пошепки, немов боявся збудити ліс, і, збивши на праве вухо шапку (так він робив тільки тоді, як був собою гордий і задоволений), пішов до штабу.

Вони, всі четверо, присіли на колодках неподалік землянки й лише тоді відчували нелюдську втому. Один як сів, так і заснув. Ще двоє враз осунулися, мов стали старші на добрих десять років. І тільки він, Іван Кравчук, ще мав запас енергії. Здавалося, він міг би зараз устати й знову подолати оті сорок кілометрів, які пройшов цієї ночі. Може, він мав такий резерв снаги, бо вперше ходив на справжнє, серйозне діло, а може, просто був молодий, здоровий, дужий і відчував гостріше й глибше прихід весни, пробудження всього живого світу. Йому хотілося співати, кидати на когось шишками й розказувати ще й ще про цей похід, про друзів, про білку, яка злякалася його в дорозі...

Із штабу вибігла радистка Надя, блиснула на нього карим поглядом і засміялася хтозна-чого.

— Що нового?— спитав Іван, схопившись.

— Фашистів б'ють на Дону, аж пір'я летить.

— От бачиш! Я ж їм казав: не лізьте, бо буде пика бита!

— Скажи їм ще раз. Може, вони послухаються,— сяйнула разочком білих зубів.

— Цієї ночі була розмова.

— Чула. Хвалив вас командир... Ну, будь здоров!— махнула йому правицею і попливла у тиху синю провесінь.

Іванові забило дух од щастя, од відчуття своєї сили, молодості...

Сів на приступку, взяв автомат зручніше, щоб миттю міг відкрити вогонь по ворогові: це ж фронт, тут усе трапляється.

Машина була ще тепла, немов жива. Здавалося, заговори до неї тихо, лагідно — озветься словом, сміхом. Вважай, з дитячих років Іван щодня серед машин, а все не може звикнути, що це

просто залізо, а не живе створіння, якому потрібні любов, увага, дружнє міцнє плече. Що не кажіть, а й до металу треба по-людськи ставитись. Метал, він теж не любить жорстокості й немилосердя.

Якось перед війною вони вдвох із сусідом поїхали у ліс по дрова. Дорога була розбита, мокра: полуторка — стара й заїжджена, сусід — водій — похмурий, лютий і переконаний, що раз машина, то мусить везти. «Від техніки потрібно взяти все, вона в МК не піде, не пожаліється!» — казав на кожен закид про те, що гробить техніку. Він їздив зло, напористо, немов приборкував вогненний шал машини або знущався з неї за безсловесність.

І вона не витримала. Спинилася посеред поля, дихнула димом, парою й занімала. Що не робив водій із нею, де не шукав причини — не обізвалася. Холола тихо й сумно...

— Дозвольте, дядьку, глянути? — спитав Іван, коли сусід жбурнув із злості ручку, сів на траву і, лаючи машину в хвіст і в гриву, взявся крутити «козячу ніжку».

— Дивись, — махнув рукою. — Очі б мої не бачили цю сатану!

Іван обмацав усі дроти, контакти, попідтягав ослаблі гайки, витер скрізь мастило й пил. А далі сів за кермо й завів мотор. Сусід застиг із розкритим ротом, не помічаючи, що впав з губи недокурок...

Десь там, куди пішли сержант і Зінець, ударив постріл, потім, мов лютий пес, загавкав часто-густо кулемет. Знялась ракета, впала. І все затихло.

Іванові враз стало страшно. Не потерпав за Харалужного й Зінця (сержант, який воює ледь не три роки, не може нарватися на смерть так подурному), а раптом гостро відчув свою самотність, покинутість у злій і ще так мало йому знайо-

мій військовій пущі, де лиш один просвіток — розгром фашизму й одна міцна підпора — плече товариша. Тієї миті, коли погасла, падаючи, біла ракета, Іван збагнув — уперше за все життя, — що для людини важить інша людина, товариші, народ. Один!.. Немає слова жахливішого, як це, просте, безжалісне, безперспективне — один. Одна у лісі хата... Одна бабуся в хаті!.. Один бузько на гребені даху — мов пам'ятник самотині... Одна, немов билина в полі, не люблена ніким ніколи жінка, якій згадати нічого...

Він обійшов довкіл машину, вслухаючись у кожен звук у лузі й у всьому світі, який для нього нині зосередився в кількох кілометрах прифронтвої смуги. Десь за дорогою, з якої вони звернули в луг, рвонув дрімотну темряву важкий снаряд, ще далі знялась у небо заграва — немовби сонце збудилося від того вибуху й дочасно стало сходити...

Фронт жив, фронт спав чутливо, сторожко, не довіряючи пільмі й тиші, ладен щомиті збуритися, завирувати вогнем і смертю, мов не керована ніким стихія.

Рік тому, ні, трохи більше, він був мимовільним свідком такого збурення, і вона, ота стихія, враз підхопила його й понесла у вир подій.

Його призначили сторожувати районну нафтобазу: не відмовлявся, бо заgrimів би аж до Німеччини. За кілька днів, точніше сказати — ночей, до будки, де він сидів, закутавшись у старий кожух, забіг хлопчак із гвинтівкою.

— Привіт!

— Здоров.

— Де зброя?

— Виправ, сушиться, — пожартував Іван, збагнувши, з ким має діло.

— Ти тут один? — всміхнувся хлопець.

— Еге.

— А німці близько?

— За метрів триста, біля дороги — укріплений фашистський пост.

— Тоді виходи!

— Навіщо?

— Упрієш — жарко буде.

— Що, поліцей? — спитав хтось із темряви, як вийшли з будки.

— Ні, просто сторож, — сказав хлопчак з гвинтівкою.

— За п'ять хвилин відпустиш його додому. А поки марш від баків!

Хлопець штурхнув Івана в спину, й вони побігли до кущів, що підступали полем ледве не до паркана.

Невдовзі враз розвиднілося. Іван оглянувся й побачив огненний смерч — уся база шугонула в небо полум'ям. Палали баки, бочки злітали вгору і розпадалися, мов паперові.

— Ну, будь здоров! — сказав хлопчак із гвинтівкою, коли їх наздогнали трое, що підпалили базу. — Чухрай додому!

— Встигну, — махнув Іван рукою. — Пройдуся з вами. У мене тут недалечко є автомат прихований і кілька дисків. Жаль, пропадає зброя.

Затьохкали довкола кулі.

— Гей, швидше там! — почувся той самий голос, що віддавав накази біля сторожки...

У лузі раптом тріснула під кимось гілка.

Іван метнувся на протилежний бік машини й зняв запобіжник автомата. Затамувавши подих, чекав, хто вийде з вільшаника — свої чи ворог? Це може бути сержант з підмогою від батальйону або фашистська розвідка, що вийшла на вільний пошук.

Тихо. Неначе муха, яка заплуталася в павутинні, далеко десь у небі бринів літак.

«Мабуть, якась звіря»,— зітхнув Іван полегшено. Взяв автомат на запобіжник й неквапно пішов довкруг машини. Вдивлявся в луг, ловив найменший шерех — його тривожило, що Харалужний так десь загаєвся. До батальйону тут з кілометр, не більше. Вже можна було звинутися туди й назад три рази. Напевно, ждуть світанку. Лягли й сплять...

Сон навалився одразу на всі клітини тіла. Аби не впасти, Іван схопився за борт машини і відсахнувся: од сну один рятунок — не зупинятися, тримати себе весь час у русі. Віп знав, що це минеться швидко, що найтрудніше перебороти цю першу дужу атаку сну, не здатися.

Чомусь прийшла на пам'ять, а може, в сон найперша його ялинка, яку було встановлено в Червоному кутку контори МТС. Він був так вражений її красою, її незвичністю, що довго стояв у дверях, затамувавши подих. Спершу навіть думав, що це йому наснилося, але поволі звикся, переконався в дійсності такого дива. Він прочитав якогось вірша, незграбно ходив довкруг ялинки в дитячій колі й співав якусь пісеньку, що тут же навчила їх директорова дружина. А потім був подарунок — великий кульок (два кілограми!) різних цукерок. Потому Іван одержував на кожне свято подарунки, але такого — жодного разу...

Десь знову тріснуло. Сон мов зняло рукою. Іван одвів затвор і звичним рухом поклав затерплий палець на спускову скобу.

— Хто там? Виходь! А то стріляти буду!

— Свої, свої...— озвався тихо, злякано не то жіночий, не то дитячий голос, і на галявину поквапно і мовби боком вихопилась якась проява. При

світлі зір не можна було побачити ні рис обличчя, ні навіть одягу; лише білили зуби.

— Ти хто?— спитав суворо, тримаючи наготові зброю.

— А ти?

— Іван.

— А я — Марія.

— Звідки?

— Із Верб.

— Ти вийшла з вільхи.

— Вербі — так зветься село, де я живу.

— Чого ж ти ходиш ночами?

— Ховаюся.

— Від кого?

— Від німців.

— Тю! Де вони, ті німці! Та ваші Вербі звільнені ще позавчора.

— Учора знову...

— Не може бути!

— Справді. Після обіду. А бій точився зранку.

Іван замовк, не годен повірити в гірку трагічну правду. Зінець таки мав рацію! Так по-дурному вскочили... Ще й полишили його самого. Коли б утрюх, то легше було б виплутуватися. Сержант бував, напевне, ще й не в таких пригодах. Тим паче він — начальство, йому і карти в руки. От тільки та ракета і стрілянина!.. Тікати треба і якнайшвидше. Дати задній хід, дістатися шляху і — повний газ!

— Я тут загруз,— озвався чужим, тремтливим голосом (аж бридко стало!),— не виїду.

— Покинь машину, а сам тікай.

— Не можна. Іди сюди, не бійся.

— Я не боюся.

— Чого ж тремтиш?

— Бо змерзла.

Іван поклав на землю автомат і, розстебнувши пояс, скинув із себе шинель.

— На, одягни.

— А ти?

— Я звиклий.

Марія взяла шинель, накинула її наопашки й закуталася, неначе в ковдру.

Підперезавшись, Іван закинув собі за спину автомат і наказав:

— Стій тут, а хочеш, сядь на приступку. А я гілля носитиму й підмощуватиму під колеса.

— Можна — я теж з тобою? — несміливо озвалася дівчина.

— Ходімо!

Вона йшла поряд, плутаючись у довгих полах, й оскільки вже почало сіріти, Іван позиркував, мов ненароком, аби побачити, яка на вроду дівчина. Проте не міг розгледіти — її лице зливалося в якусь суцільну пляму.

— Чого в тебе таке обличчя чорне? — спитав не втерпівши.

— Багном умилась.

— Нащо? — аж зупинився.

— Щоб німчаї не бачили і не чіплялись. Коли б ти знав, які вони!

— Та знаю. Я теж недавно звільнений.

Іван не став заглиблюватися у вогкий луг, ламав усе, що потрапляло йому під руки, і віддавав Марії. Чи від втоми, чи від новин, які принесла дівчина, чи, може, від близькості її самої в Івана, мов у п'яного, світ ішов хитливим обертом. Він зупинявся, щоб перевести подих, і ще лютіше кидався на віття вільх та якихось інших крихких дерев.

Невдовзі біля машини виросла чимала купа гілля, і, витерши рукою піт із чола, Іван узявся вмо-

щувати його в глибоку колію, вибиту, як буксували звечора.

Марія було метнулась йому на поміч, та він спинив:

— Ти відпочинь. Це вже шоферське діло.

Запрацювавшись, Іван не вгледів, коли й куди раптово зникла дівчина. Біля приступки на моріжку сіріла його шинеля, сама ж приبلуда немов крізь землю провалилась. Покликав тихо — не одізувалася. Лець не заплакав з жалю: все-таки був не сам...

Топтав ногами дрюччя і лаяв кляту дівчину, як тільки міг. Злякалася, побігла геть, аби, коли розвидниться, їх не застали фашисти разом! Напевно, так тікають миші із корабля, якщо йому судилося піти на дно. Покинь машину, каже... Знайшла мені порадиця!

Сердито плюнув і вирішив більше не думати про неї.

Було ще темно, й мусив робити все навпомацки, немов сліпий. Вагався, чи варто зараз, поки не посвітліло, пробувати. Мотор прикличе німців. Якби ще зразу вирватись, то хай би шукали вітра в полі! А як не вийде, як доведеться ще попотіти в оцій баюрі?

Зняв автомат, сів на приступку біля шинелі. Враз нашорошив вуха — йому почулося, що знову хтось поблизу ходить. Може, то Харалужний з Зінцем нарешті знайшли його, вернулися, довідавшись, що тут довкола ворог? Напружив слух — ні, тихо... Не міг же сержант лишити напризволяще його, машину, боеприпаси. А раптом їх побили тоді, коли знялась ракета в небо? Бридня! Тут, певно, третя лінія, а може, й глибший німецький тил, і на секрет чи засідку сержант не міг наскочити. Тоді чому не повернувся й досі?

— Вже підмостив?— почулося поряд.

На диво, Іван не кинувся, не налякався. Звівши важкі од втоми очі, в передранковім зріділім морці побачив дівчину — умиту й причепурену.

— Де ти була?— спитав сердито.

— Світанок скоро, вмилася.

Мовчали довго, важко. Ні їхня молодість, ні запашна квітнева ніч, що завжди будить мрії та сподівання, ні чисте-чисте високе небо, де пригасали тремтливі зорі, не примирялися з тим, що довкола ворог, а отже, й смерть, що кожен день вмирає люду тисячі, панує зло та зненависть і ледве тліє іскра вогню любові, з якого вийшло все на землі, бо родить, власне, тільки любов.

— Накинь шинель, замерзнеш,— сказав Іван неголосно.

Вона взяла слухняно, закуталася і сіла поруч. Лише тепер Іван завважив, що в неї сині (а може, сірі) очі, тонкі, дугою, брови, волосся світле, сяюче на тлі зірок, кирпатий ніс і трохи немов підпухлі губи...

— Чекаєш ранку?— спитала, наче вгадуючи його думки.

Іван кивнув.

— Не страшно?— озвалась згодом.

— Трошки.

— А я боюсь дуже,— призналась щиро дівчина.— Раніше було не так, а як звільнили, знову страх захотілося жити...

— За день, за два, а може, ще й сьогодні знов наші будуть тут,— утішив її Іван.

— Напевно. А як дожить до того часу?

— Ти доживеш.

— А ти?

— Наше діло солдатське...

— Тобі не холодно?

Не відповів. По правді, він сам не знав, чи холодно йому, чи ні.

Вона посунулася до нього ближче, відкинула полу шинелі й накрила йому холодну від поту спину. Лише тепер Іван відчув, що трохи змерз, а ще ввійнуло на нього чимось таким домашнім, рідним, забутим на фронтових дорогах. Його нога торкнулася її ноги. Аж відсахнувся!

— Одружений?

— Ще ні,— спромігся Іван на слово.

— А я тобі подобаюся?

— Не роздивився, темно...

— Я гарна. Кажуть, що навіть дуже...

— І скромна, мабуть? — спитав Іван не без іронії.

— І скромна.

— Видно!..

— У нас так мало часу — скоро уже розвидниться.

Притихли знову. Дівчина немовби й дихати перестала, лише нога її пашіла, й від того хлопцеві ставало душно.

— Візьми мене за дружину... Я ще нікого... — озвалася Марія знову й таким же самим рівним, серйозним голосом.

— Ти що?! — схопився було Іван.

— Удень спіймають німці... — скривилася Марія болісно. На мить притихла. — Я буду вірно ждати... Я народжу тобі синочка!..

Іванові від тої мови стало не по собі. Йому було до болю жаль, що не зустрів цю дівчину, — таку земну і справжню, — трохи раніше або пізніше, коли вже вийде звідси живий-здоровий. Кров біла в скроні, бурхала, немов весняний вітер у стінку лісу, в гарячу голову і поривала його всього до дівчини...

— Ти, мабуть, з глузду з'їхала,— сказав сердито, гніваючись на себе більше, ніж на неї.— Хіба так можна!.. Я напишу тобі листа, приїду, коли доб'ємо Гітлера...

Марія тихо плакала.

— Не віриш? Так?

— До того ціла вічність, коли не більше...— зітхнула скорбно дівчина, немов стара віщунка. В них, у жінок, є щось таке, незбагненне, що надає їм здатності передчувати і зазирати у плин подій, які ще тільки начерком викреслюються із попередніх і настають незрушно, мов пори року.

— За кілька місяців, за рік найбільше, од всіх фашистів залишиться, як кажуть, мокре місце,— сказав Іван упевнено.— І ми в Берліні поставимо червоний прапор!

— Шлях до Берліна довгий— і скрізь снаряди, кулі...

— На те війна.

— Світає...— сказала журно дівчина.

Тепер Іван міг роздивитися її лице, худеньку довгу шию, тонкі тендітні руки з долонями в густих подряпинах і мозолях. Узяв її долоню, сховав у власній, мов пташеня в кубельці.

— Пробач мені...— озвався тихо.— Ти справді дуже гарна і дуже щира дівчина... Такої я не зустрічав... Якщо чекатимеш, я повернусь, як тільки зможу, і кохатиму тебе довіку.

— Спасибі.

— Це я тобі повинен бути вдячний! Тепер я маю зірку, яка мені світитиме вдень і вночі, скрізь, де б не був!

— Я ждатиму.

Він пригорнув її до себе і, ніби стверджуючи все нині сказане, поцілував— урочисто й неквапливо, мов на весіллі, коли гостям стає зненацька гірко...

— Ну, що ж, пора,— підвівся. Поглянув, як підмощено, поклав під ліве колесо ще кілька гілок, які лежали збоку, і підійшов до дівчини.— Ти, мабуть, іди... А то мотор ревтиме й накличе сюди фашистів.

— Ні, я побуду,— сказала твердо.

Іван заліз у кабіну, ввімкнув мотор і, ледь прогрівши, дав задній хід. Колеса крутилися, як і раніш, на місці, закопуючись ще глибше в землю. Увімкнув нейтральну, вискочив і, взявши заступу, про існування якого він геть забув, почав підсовувати гілки під скати.

Марія тим часом ще принесла віття і подала йому, не зводячи з нього очей, мов надивляючись перед розлукою, запам'ятовуючи його лице, поставу, рухи.

— Як прізвище твоє й по батькові?— спитав Іван, згадавши, що для листів замало знати лише ім'я.

— Семашко Марія Гнатівна.

Він теж назвався повністю і повторив два рази номер польової пошти. Потому знову сів за кермо, подав уперед машину й одразу ж на задній хід! Мотор заревів, колеса підім'яли трохи слизького дрюччя, але невдовзі машина знову з'їхала назад у яму.

— Давай шинель!— гукнув Марії.

Та скинула з плечей одержину й підбігла з нею до кабіни.

Іван схопив важку од поту солдатську заступницю від морозу й спеки й рішуче підклав під ближче колесо, все ж пожалівши роздерти надвое.

Знов розгойдав полуторку й, вловивши найвищий момент інерції, дав задній хід. Машина на мить завмерла, а далі — пішла, пішла з баюри! Рвонув кермо праворуч і різко натис на гальма.

Машина стояла точно на лісовій дорозі, попереду зіяла вирва, позаду чорнів тунель між вільхами, той лабіринт, яким сюди приїхав і яким він мусить знову виїхати, та ще не як-небудь, а заднім ходом, бо розвернутись на цій дорозі ніде.

— От бачиш, є ще порох у порохівницях! Ще повоюємо!— гукнув до дівчини, яка підбігла,— така струнка, усміхнена й повеселіла.— Тепер біжи додому!

— А можна, я з тобою?— промовила вона благально.

— Я ж не на танку,— сумно сказав Іван.— Мене підбити — досить одної черги...

Дістав шинель з баюри й так, у багні, поїхав на кузов — випере, як до своїх добудеться. Потому підняв сидіння, вийняв ганчірку й витер ретельно руки.

Мотор гув тихо, рівно — спочила за ніч стара «коняка» й готова знову рушити хоч на край світу.

— Ну, будь здорова, Маріє Гнатівно,— ступив до дівчини, яка не зводила з нього очей, неначе з дива. Подав їй руку, але вона, мов не помітивши його жесту, переступила відстань, що розділяла їх, і тицьнулася йому лицем у груди. Шовковисте її волосся легенький подув вітру майнув в обличчя хлопцеві, у саму душу, збуривши її до дна.

Взяв обережно її лице, волосся в свої незграбні шорсткі долоні й підняв... В її очах стояли великі чисті сльози, що відблакитнювалися й тому здалися йому навік застиглими. Він нахилився й торкнувся їх губами, й вони одразу бризнули, мов перестиглі ягоди. Марія припала вся до нього.

— Я знала, що ти прийдеш, що будеш у моїм житті!..— зашепотіла.— Ти, ти — мій суджений!..

— І ти — моя...

— А зараз їдь!— сказала дівчина і витерла рукою сльози.— Вже зовсім видно.

Похитуючись, Іван ступив три кроки, став на приступку й сів за кермо. Легенько причинив дверцята й різко зірвав машину з місця. Востаннє кинув погляд на дівчину, що все махала йому рукою, на чорну вирву, на ту дорогу, якою пішли у ніч від нього сержант та рядовий Зінець, і, ніби громом вражений, весь скам'янів. За мить натис на гальма й рвонув полуторку вперед, до вирви і до Марії.

Підїхавши, затяг навіщось ручне гальмо й вижкнув мотор.

— Що сталося?— спитала лячно дівчина.

— Не можу я так поїхати,— сказав Іван похмуро.— Я ж тут не сам. Зі мною двоє товаришів...

— То де ж вони?

— Пішли по тій дорозі. Я мушу ждати. Може, вони блукають лугом, шукаючи мою машину...

Марія вся почорніла. Стояла довго мовчки.

— Куди пішли вони?— спитала згодом.

— До батальйону, що стояв по річці, якраз навпроти ваших Верб.

— Той батальйон ще вчора залишив свої окопи і відійшов за Карпівку, яка від нас за добрих сім кілометрів. Напевно, вони загинули або в полон попали.

— Сержант — у полон? Не знаєш ти Харалужного! Це не людина — камінь.

— Були і в нас такі... — махнула рукою дівчина.

— Зажду до полудня. Як не прийдуть — поїду,— сказав Іван.

— А німці?

— Є чим зустріти,— взяв автомат з сидіння.— Патронів — скільки хочеш, гранат — на тиждень

вистачить. На, потримай,— оддав Марії зброю, а сам одкрив борт кузова, зняв ящик з гранатами, намацав другий— з ріжками до автомата, й поставив також на вогуку землю біля машини. Хотів занести спершу в глибоку вирву, та передумав— ліпше, якщо потрібно буде, стрілятиме із-під машини.

— Ти краще йди, Маріє,— промовив тихо, але настійливо, беручи в неї свій автомат.

— Я ще побуду трохи. Німців ніби не чути близько...

Прислухалися. Довкруг стояла тиша, а вдалині на сході й на півночі, десь за дорогою, якою вони вчора їхали, вже стугонів гарячий бій. І недалеко чути було рушничні постріли та кулеметні черги.

— Ще, може, наші вдарять і заженуть фашистів назад за річку, — сказав Іван. — Було б чудово, правда?

Марія лише всміхнулася.

Одкривши ящик, Іван узяв кілька гранат, знайшов запали і зарядив.

— Як кажуть, на бога надійся, а сам не зивай!— озвався весело, щоб підбадьорити геть посмутнілу дівчину.

— Давно на фронті?— спитала вона чомусь.

— Недавно. Але до того рік партизанів. Так що стрічався з фрїцами й натуру їхню знаю. Тепер уже німець пішов не той, що був у сорок першому: не пре нахрапа, немовби його й кулі не беруть, а крутиться, як в'юн посолений, і замість «хайль» все більше вигукує: «Гітлер капут!»

Нагнувшись, поклав у ряд гранати за лівим заднім колесом, за другим— ріжки з патронами.

— Торік у жовтні нас оточили в ліску есесівці. От де був бій! Все поле чорніло їхнім трупом. І нас

лишилась жменька, та й то всі поранені. Усі, крім мене,— хоча б тобі подряпина, і цілий день не виходив з бою.

— Щасливий, мабуть.

— Точно! Ось уже недавно я на своїй машині проскочив міну, а той, що мчав за мною, попав — і все, на друзочки... А вчора «месер» випустив на мене всі набої і не влучив... Не віриш?

Марія сміялась — тихо, стримано і якось ніби здивовано.

— То ти веселий хлопець,— озвалася, ще сміючись.— Таких дівчата люблять. Еге?

— Коли б мене любив сержант!— уник Іван поставленої для нього пастки.— А то весь час прискіпується...

— За віщо?— звела Марія до купи брови.

— Є в нього дочка, така, як ти... Ну, він хотів би, звісно, щоб я писав їй, поїхав з ним додому і все таке...

— Ну й що ж ти?— стривожилася Марія.

— А я нізащо. Де сів, там зліз, як мовиться...

От він і злиться.

— Нехай собі,— полегшено зітхнула дівчина.— Над ним також є старші, як допече — поскаржишся.

— На Харалужного? Та в нас усі його бояться!..— Прислухався: десь на шосе ревли мотори.— Танки...

— Чиї?

Знизав плечима.

— На наші щось не схоже. Напевно, німці полагодили розбитий міст.

— Що ж буде?

Не відповів. Коли б він знав!

— Іди, Маріє, — промовив згодом лагідно, але рішуче.

Вона дивилася на нього мовчки, розгублено, з якимось жахом.

— Я не піду... Ще трошки...— озвалася, насилу стримуючи сльози.

— Ні. Треба йти,— не погодився.— Тут небезпечно.

— Тікаймо вдвох!

— Не можу. Чекатиму товаришів. Коли б я знав, що з ними...

— Я побіжу розвідаю, людей спитаю!— враз ожила Марія.— Я знаю тут не те що кожному стежку, а кожен кущик.

— Біжи.

Вона зірвалась з місця, поцілувала Івана в щоку, крутнулася й побігла в луг дорогою, яка взяла й не повернула досі солдатів товаришів.

Іван провів очима дівчину, радіючи, що вмовив її піти, й, сумуючи, що залишився знову на цій галлявині один, прикутий своїм сумлінням до місця і до машини, як Прометей до скелі, зняв другий ящик з гранатами й заніс у вирву — на той випадок, якщо машина не зможе бути захистком.

Вирва — в Іванів зріст. Якщо із ящиків зробити кілька приступок, то можна бити німців гранатами і з автомата, з якого боку б ті не полізли.

Зробивши це відкриття, Іван, не гаючись, заніс туди три ящики, взяв заступ і почав ладнати собі окоп: хто знає, як повернеться до нього доля; можливо, він вийде звідси тихо, а може, з боєм вирветься або й...

Раз по раз спинявся й слухав луг. Окрім пташок і шуму віття, не вловлював ніяких звуків. Бій гув далеко, все на одному місці, дорогою ішли машини, і все в одному напрямку — на схід, на схід. Невже прорив глибокий і небезпечний для всього

фронту? Тоді йому з машиною не вибратися з цієї халепи. Шосе двигтить од техніки, на нього й не потикайся. Хіба вночі... Це думка! Але до ночі ще так далеко, що може йому не вистачити й життя...

Десь за годину позиція була готова. В глибоких рівних нішах лежали ряди гранат, ріжки з патронами. Довкруг з'явився бруствер із виямками для автомата. Внизу порожні ящики прикрили воду, що весь час підходила, як не вичерпуй. Власне, своя вода під боком. Це також знахідка, не страшно буде спраги.

Все як годиться. Навіть сержант не причепився б, мабуть. А втім, він завжди знайде, виявить якусь дрібничку, бо скрізь шукає ледарів та ненадійних.

Що сталося, що він і досі не повернувся? Марія пішла шукати. Це все одно що голку в сіні. Дивно, йому здається, що все життя знайомий з цією дівчиною, що просто це була, як кажуть, чергова зустріч. І не гадав, що може бути таке насправді, що десь колись у страшній війні зустрінуться, мов ненароком, двоє і зрозуміють, що всі свої сімнадцять чи вісімнадцять років ішли одне до одного. Марія... Його Марія!

Дістав з кишені фотографії. Передивився й самому стало смішно. Як він збирав їх тяжко, у кого тілки не виканючував стандартні «щирі» написи: «Дорогому Вані...» Дитяча гра, омана! Не знав, як бути з цими карточками. Можна спалити, викинути, але шкода — це ж ніби часточка його життя, що так раптово й несподівано лишилося по той бік фронту. Вони йому, оці дівчата, зараз і товариство, і ніби свідки його думок та вчинків. Нехай лежать! Як вийде звідси цілий, пошле додому — буде колись розказувати про цю пригоду, то знадобляться...

Тим часом на фронті сталися якісь великі пере-
міни. Там, де раніше тахкала стрілецька зброя, за-
говорив могутній бог війни. І били наші, бо чу-
лись тільки вибухи, а постріли не долинали.

Шосе завмерло. На ньому стало тихо, аж можна
було подумати, що там немає ні танків, ні авто-
машин, як не було учора. Лише далеко, десь аж за
Вербами, весь час зростав сталевий грізний стугін.

Пішли, пішли! Він ніби бачив, як наші танки
ринули на свіжовикопані траншеї німців, як вда-
рили — за залпом залп — «катюші», як піднялися
в атаку роти й погнали знову ворога.

Він уявив майбутню зустріч і те, як доповість
Морозову: так, мов, і так, товаришу старшина,
боеприпаси привіз, приймайте!

— А де ти так довго з ними їздив?— питає гріз-
но той.

— Я був на місці вчасно й чекав добу, яку ви
десь пробігали,— відріже йому Іван.

І хлопці будуть раді тому «концерту», й Іван
пригостить усіх махоркою і насміється з ними до
несхочу, бо, звісне діло, не кожен день бувають
такі чудові зустрічі.

Відчув, що хоче їсти. Це ж як обідав ще біля
складу вчора, то досі не мав у роті й рiски! Бач,
геть забув про їжу. Вже звик. У загоні, бувало,
як кажуть, часом з квасом, а порою з водою. То
цілий тиждень їси від пуза, а то три дні смакуєш
самі зелені ягоди або щавель. Потерпимо! Годин
за дві тут буде кухня, і кашовар, розщедрившись,
насипле йому подвійну порцію, щоб не охляв
солдат, не підупав на силі, бо ще йому далеко
йти...

Запахло супом — гороховим, засмаженим добра-
чим салом: вкинь ложку — стане струнко і не схит-
неться. Як Харалужний перед начальством.

Ковтнув липучу слину й пожалкував, що віз гранати, а не консерви.

Забув сказати Марії, щоб прихопила чогось на зуб покласти... Щось довго її немає. Це ж недалеко. Правда, сержант з Зінцем навряд чи ждуть на неї там, де стояв учора їхній батальйон. Та й гітлерівці, напевно, нишпорять по всіх усюдах, вони спеці в таких ділах. Дивно, як люди можуть так озвіріти, а ще дивніше, як інші терплять цих озвірілих межі людьми. Загребли мало не всю Європу... Невже не ясно людству, що ждало б його в майбутньому, якби ці хижакки не подавилися на Волзі та під Москвою?

Шоє тим часом знов ожило, застугоніло, й, наскільки міг Іван по гулу визначити, потік машин полився уже на захід. Не той, що був раніше,— нахабний, дужий,— а весь якийсь нажаханий і перемішаний. Мотори машин і танків зливалися в якийсь пекельний гуркіт, здавалося, що німці йдуть дорогою у дві колони, аби скоріше вихопитися на той бік річки. А десь за п'ять-сім кілометрів їх підпирав наш наступ, і хто бував у чомусь хоча б подібному, той не позаздрив би втікачам. Немає гірше, як відступати, бігти, наосліп перти, чуючи все, що позаду діється, своєю спиною.

Десь на шляху чи зовсім близько рвонули в небо вибухи. Ще й ще! Важкий снаряд, напевно, неточно посланий, розніс на тріски вільху аж на краю галявини.

Іван зраділо вихопився з окопу, неначе був упевнений, що свій снаряд його не вразить. Стояв і ждав, мов рідного, але, на щастя, то був єдиний йому «привіт» од хлопців-артилеристів.

Зі шляху тягло смердючим димом, який буває, коли горять бензин та гума.

...У жовтні сорок першого він пас корів у лісі, сяк-так одягнений і майже босий — у калошах на босу ногу. Аж тут набігла хмара, похолодало за півгодини і випав сніг. Намоклі дрова не розгорялися, і хлопці надумали палити скати, які тоді валялися всюди. Горіло добре, вітер гнав дим то в той, то в інший бік, і хлопці так надихалися тим чорним смородом, що потім кашляли аж до весни, а він, Іван, до осені.

Ще й зараз іноді болить йому в грудях і нападає важкий ядучий кашель. Харалужний почув якось і запідозрив, що він навмисне кашляє, аби комісували і відпустили з фронту...

Де-то він нині топче землю, той Харалужний, кого тримає під гострим поглядом? Убитий — ні. В полоні — це нісенітниця, не здався б він. Найбільше сержант боявся не смерті, ні — полону, оточення.

А раптом він, дізнавшись, що опинився в тилу ворога, покинув Кравчука і машину з боеприпасами й рвонув чимдуж до фронту, щоб затемна дістатися до батальйону?..

А що Зінець?.. Він не тікав од смерті, щоправда, і не шукав із нею зустрічі. Ішов, куди треба, виконував накази точно, і в роті кожен знав: якщо Зінцю доручать, то діло буде зроблене найліпшим чином. Ніхто не відав, що діялося в душі Зінця і ким він був до війни. На всі запитання посміхався ввічливо, але мовчав, немовби не мав про що розповідати або соромився свого життя. Одні казали, що в колгоспі він був раніше бригадиром чи й головою, мав навіть орден, а потім його за щось понизили до рядового. А інші розповідали, що ніби такий дивакуватий став тоді, як німці спалили його сім'ю й стареньку матір за те, що він десь партизанів чи бив фашистів на власний страх і риск.

Його любили в роті й, хоч називали «старшим куди пошлють», ніколи з нього не кепкували, а навпаки, були завжди уважні, як до людини, що без сум'яття й крику виконує свій ратний труд...

Артобстріл перемістився кудись углиб, за річку. А шлях ревів моторами, немов розлючене од ран чудовисько.

І тут Іван подумав, що не готовий зустріти танк, ба навіть якусь танкетку чи броневтомобіль.

Не озираючись, неначе був у тилу свого війська, він підійшов до кабіни, підняв сидіння й узяв моток електропровода. Спустився в окоп і помалу, бо не доводилося йому раніше займатися такою штукою, зробив три зв'язки по п'ять гранат. Гостинець вийшов славний. Як вибухне, то тільки мокре місце!.. Він бачив якось підбитий таким «снарядом» фашистський танк. От тільки жаль, що й той солдат лежав забитий поряд...

Бій наближався. Поволі, трудно, але нестримно, немов весняна повінь на їхній річці.

...Гуркочучи, ламався лід, спливав важкими брилами й неквапно сунув, якби живий, за течією. Стояв тріск, шурхіт, схлипування...

Дивився на ледь помітну зелень, що витикалася з-під мертвих трав, покритих ніби піною, на темні, вогкі вільхи, що гомоніли статечно з вітром, і згадував свій рідний ліс, в якому він, власне, виріс. Якось вони вдвох з мамою натрапили на дубнячок, де стільки понаростало білих грибів, що принесли додому повне відро, сорочку та ще й кашкета.

А навесні канавами у болота й озерецька, по кілька метрів площею, виходили із річки щуки; вода спадала, і хлопчаки просто руками ловили їх у лісі, в порослих мохом виямках...

Пропав той ліс, при німцях вирубали, перетворили ліс на куші, на пустку.

Іванові зробилось журно. Він привезе в своє село Марію, народяться у них сини, і ніде їм, сердешним, буде ловити руками рибу, збирати гриби й малину...

Чогось не йде Марія. Не варто, мабуть, було її пускати на ті вивідини, нехай би десь тут, у лузі, діждалась наших. Недовго вже — годину, дві од сили. Як видно, тут не буде бою — пройдуть селом, ліворуч, і по шосе, де скупчилася ворожа техніка. Даремно він ладнав окоп, знімав з машини ящики...

Уже хотів розкидати своє укріплення, гранати всі розрядити і, склавши все, як було, чекати на старшину, та передумав. Сержант сказав би «полінувався», і цього разу він мав би рацію. Чого гріха таїти, не любить Іван ішачити там, де не конче треба, де можна тихо-мирно відкласти діло на день чи два й перепочити, оскільки, відомо всім, робота — не вовк, у ліс не втече. Ні, цього разу Харалужний нехай прикусить язика — добу без зміни, без продовольства, то за кермом, то на посту. Відбув, сказати можна, за всі гріхи содіяні й за ті, що будуть, все-все спокутував. Нехай тепер йому дають добу чи й дві спочинку, щоб там, де він ударить по Комарницькому, поставили на пост сержанта й щоб той усіх притишував, приклавши до рота пальця: «Тут спить Кравчук... Тихіше!..»

Їй наснилася б йому Марія. Вони ідуть весняним лугом, вкритим безкраїм буйним рястом. Між білим цвітом синьо блищать озера, й по них плывуть прекрасні білі лебеді. А в небі білі хмари та біле сонце (краще хай буде білий місяць!) й ключі гусей та журавлів. Аж тут сержант назустріч:

«Боець Кравчук, чому не в формі?»— «Ви просто душа, дядечку, як каже мій дід Петро! Але ж війни немає, і Гітлера, і всіх фашистів,— не за старістю скаже йому Іван.— А ми всі є, і ось Марія, моя Марія, і ряс, і небо, і журавлі, і лебеді, й озера сині, й сонце!..» Сержант замре, розгубиться, не знаючи, як далі бути, а потім сяде, роззує чоботи і ступить біло-босий на мураву...

Зі стугону близького бою поволі вирізнівся високий, монотонний гул і став зростати, дужчати, перекриваючи собою все: і вибухи важких снарядів, і кулеметні черги, й ревіння танків. Невдовзі луг задрижав, немовби од землетрусу, і над самими вільхами в бік переправи пройшли важкі «іллюшини»— аж дев'ять штук. Десь за хвилину земля здригнулась, тіпнулась, немов її судомило, й від річки вдарила важуча хвиля вибухів.

Ну, все! Мостові, чи що там у них було на місці мосту, амба! У річку тут не полізуть — круті й високі скелі, а брід аж там, де вчора займав позицію їхній батальйон.

Штурмовики, вже розвернувшись, пішли назад над шляхом, б'ючи з гармат і кулеметів.

Івана брала втома. Поки обладнував окоп, не відчував її. І тільки зараз тіло враз ослабло і заволатало про відпочинок, про сон, про їжу. Він ладен був прослати будь-де шинель, упасти й заснути вмить, як засинають лише солдати.

Сів на приступку, з якої краще видно було до рогу в луг, що мала йому вернути дівчину,— а може, й товаришів,— і слухав бій.

Шосе завмерло. Тільки далеко бій гримів на ньому чи коло нього з новою силою. Зате на лівім фланзі наступу, побіля Верб, немовби трохи стихло, й Івана це стурбувало. Ще знов застрянуть, видихнуться й зоставлять його на цій галявині

чекати хтозна-чого. Нема дурних! Покине все й піде шукати кухні, нехай до неї йому потрібно буде пройти крізь цілий полк фашистів! А старшині Морозову,— десь на дозвіллі, звісно, а не в строю,— він скаже кілька тепленьких слів за всі ці штучки. Джигун нещасний, за спідницями не бачить світу. Він десь жирує, певно, а ти тут скній голодний, всіма забутий. Коли б хоч той зальотник не здибав його Марії!

З дороги тягло смердючим димом. Горять, горять машини рейху, а ті, які вціліли, не мають куди подітися — хоч головою в воду! «А раптом вони підуть до броду, звернувши, як вчора ми, біля тополі на лугову дорогу?»— сяйнула, як постріл, думка.

Іван аж скочив на рівні ноги і гарячково почав шукати виходу із ситуації, яка цілком можлива. Ліс був його стихією, і перше, що він надумав, це скористатися з лісу. Робити завал не мав часу і сили, й тому лишилося, згадавши свою нічну роботу в партизанах, замінувати шлях. Мін не було, зате були гранати. Вільхи стоять густі, грубезні, якщо зірвати одну машину, інші теж не пройдуть, об'їзду шукати годі. Метнувшись у свій окоп, схопив дві зв'язки по п'ять гранат, моток електропроводу, яким в'язав гранати, й побіг на край тунелю, що вів туди, до шляху, звідки могла прийти ворожа колона. Рішуче вибрав місце, одгріб під деревом торішне листя та прілу, вологу землю й поклав туди гранати. Зняв пояса і прикріпив обидві зв'язки до кореня, що оголився в ямці. Потому дістав з кишені «лимонку», з якою не розлучався (ще партизанська звичка!), підклав її під ремінь так, щоб вона не вилетіла, коли сіпнути за кільце, і прив'язав до нього електропровід. Розмотуючи, протяг той дріт, — між вільхами, попід

машиною,— до вирви й пішов назад, маскуючи травою, листям. Став на коліна й поставив кожную гранату на бойовий взвод, потому, ще обережніше, відігнув у «лимонки» вусики, прикрив усю «міну» листям і по дорозі, аби ніде не зачепити ногою провід, побіг назад, у свій окоп.

Тепер хай їдуть!

...Згадалась мама. Худенька, сива, жвава. Снує подвір'ям, усе довкола пестячи руками, серцем, поглядом. І все до неї тягнеться, мов зело й цвіт до сонця, шукає в неї захисту від спеки, втоми, голоду, благословляє її ласкаві брунатні пальці, що легким, тихим доторком гамують біль, вливають силу в тіло. В обійсті все переплуталося, переплелося у щось єдине ціле: курчата, внуки, гуси, корова, дід, невістка, тополя, груша, кущі бузку й шорсткий жорновий камінь біля порога... І в цьому царстві вічного, у цій маленькій краплі людського моря володарює, точніше, всім догоджає і все леліє мама.

Іван мізинчик у неї, останнє її страждання в ім'я життя, і через те він завжди на вістрі її уваги. Він певен: де б не блукав, що б не робив, над ним завжди і всюди витає її душа; її ласкаве (бува й суворе) недремне око стежить за кожним порухом його душі й тіла; її чарівні руки одводять од нього кулі, благословляють на все прекрасне, чесне, достойне його народу й остерігають од злого й нищого. Можливо, саме тому так легко й весело, з одкритим серцем живе Іван на світі, йде крізь страждання та кров війни і дивиться в холодні очі смерті.

Від шляху долинув гул моторів. Він наростав, накочувався, мов щось шалене й дике.

Іван оглянувся, усім еством жадаючи собі підмоги, але за ним була лише галявина, живі од віт-

ру вільхи й дорога-недруг, яка залишила його самого. Він не хотів, щоб повернулася сюди Марія, але жагуче прагнув, молив завжди прихильну до нього долю, аби прийшли сержант із Зінцем, і старшина Морозов, і їхня рота; та ще коли б хоч зо два танки!

Немов виконуючи його бажання, і біля Верб бій розгорівся знову, став наближатися, але повільно, трудно, не так, як гул од шляху, що потрясав уже весь луг. В колоні немало танків — автомашини б ішли тихіше. Якщо ця сила вийде на вільний простір межі селом і річкою, для батальйону — що ніж у бік. Іван був певен, що Верби бере назад його частина, яка здала їх ворогові, і через те вважає себе немовби її заставою чи авангардом, що перший приймає на себе удар противника.

Попід машиною, як в амбразуру, йому виднілася вузька дорога і дерево, біля якого чекали своєї миті його гранати, і метрів тридцять далі, у глиб тунелю, утвореного хтозна-коли з грубезних чорних вільх.

Дим не порідшав, а ще ставав густішим, і ця обставина вже не гнітила, як перш, Івана, а додавала йому сили й рішучості. Що не кажіть, а за такого диму ворогові не легко буде визначити, що він один, що в нього немає сусідів зліва, справа і жодних у тилу резервів.

Нараз йому зробилось жаль Марії, мами, батька. Загибель — мить, жалоба — вічна! Їм виглядати його з війни, не вірячи словам журби, надісланим з його частини, їм утирати сльози в щасливий день перемоги. Їм ждати потім чуда, яке повік не станеться. Шкода було й своїх дітей, які не підуть у ліс по гриби, по рибу, що заблукала в повінь, не побіжать на вигін грати в пекаря чи в болота — шукати качиних гнізд...

Згадався їхній бусол, що повернувся чотири роки тому,— перед війною,— один із вирію й стояв усе літо в кублі на хаті незвично сам, застиглий, як пам'ятник своїй загиблій подрузі й своїм пташатам, що не злетять у синє літнє небо.

Спливла на пам'ять школа, якої він так і не встиг закінчити через війну, обличчя друзів та вчителів. Аж осміхнувся, згадавши, як утікав щоразу з класу, коли приходили робити різні щеплення, і як йому пророкували за це усі болячки, що тільки є на світі. Він не терпів уколів і через те не міг нічого з собою вдіяти, хоча, по правді кажучи, і намагався...

На луговій дорозі, в диму і сірім мороці, щось ворухнулося й поволі, мов підкрадаючись, посунуло у бік галявини.

Іван одвів затвор, поглянув, чи є на місці провід.

Не хвилювався. Знав наперед, що буде, як розвиватимуться події далі, й спокійно ждав того, що насувалося на нього гулом, ляскотом, вогнем і димом.

Попереду ішов важкий плямистий танк, за ним— низенький «опель», якого Іван угледів лише на мить на вигині в об'їзд старої вільхи. А далі — щось там рухалося, рехло, рипіло, чахкало...

За метрів п'ять до «міні» танк зупинився. Неповно, водій побачив галявину й на ній машину і завагався. Заворушилась башта, гармата пішла до низу, втуплюючись порожнім чорним оком у полуторку, що так нахабно загородила колоні шлях.

Проте не вдарив постріл: танкісти, певно, вирішили, що на якусь машину не варто тратити дорогоцінні у їхньому становищі боеприпаси.

Танк тихо рушив далі. Нестерпно довго він підминав під гусениці ті кілька метрів, що відділяли

Його від «міни», мов відчував, що це останні метри, що поза ними йому нема дороги.

Іван здушив у руці петлю, якою кінчався провід, і, стиснувши до болю зуби, чекав моменту, коли гора страшної криці на дві третини мине його позначку, хотів одним ударом зім'яти й «опеля».

Ще три... Два... Метр...

Рвонув на себе провід, коли кінець гармати зрівнявся з вільхою, в останню мить згадавши, що там не справжня міна і що граната вибухає не тої ж миті, коли із неї вирвеш чеку.

Секунди були безмежні. Танк мчав, як вітер, думки Іванові летіли ще хутчіше. Схопив останню зв'язку гранат, готовий виправити невдачу з «міною», і тут громаддя танка звинулося, немов підбитий звір, ударив вибух, шугнув у небо дим. Потому тихо, ніби вагаючись, упала навскіс дороги вільха.

Зависла тиша. Якусь хвилину ні біля танка, ані за ним не видно було нікого.

Невдовзі знявся гомін, почувлися різкі команди, й між вільх до танка посунули зелені тіні. Упевнившись, що це не напад, німці посміливішали, все більше їх вилазило із хащів лугу, роздивлялося підбитий танк.

Іван прицілився і дав по них нещадну довгу чергу на весь ріжок. Схопив гранату й через полуторку жбурнув у те юрбовисько.

Крик, вибух, постріли, свист куль наповнили весь луг пекельним виром звуків.

Пригнувшись, Іван змінив ріжок, приготував нову гранату. І тільки виткнулася з-за танка каска, знову дав чергу.

Машина нараз осіла на всі чотири колеса, і стало гірше видно. Тепер він бачив німців лише до пояса, як ті квапливо перебігали межі деревами.

Бив по ногах, і навіть йому на мить здалося, що б'ється він з істотами, в яких немає нічого вище пояса.

Ліворуч промайнуло кілька тіней. Іван метнув туди гранату і послав коротку чергу. В ту ж мить пригнувся. Об бруствер цьвохнули десятки куль — стріляли справа. Обходять! Діло кепське! Окоп його широкий, надійний з будь-якого, але одного боку...

Не висуваючись, щосили кинув туди гранату (відстань була чимала), за нею другу. І швидко чергою підбив фашиста, що намагався підкрастися прямо, ховаючись у «мертвім» просторі неподалік машини.

Услід, на всяк випадок, шпурнув гранату.

І раптом — усе затихло. Німці не витикались із-за дерев і не стріляли, ніби їх не було в лузі.

Іван підняв поділ сорочки й витер піт. Хотілось пити. Нагнувся і зачерпнув долонею води з дна окопу. Бридка, а все ж холодна й мокра. Відчув у роті солодкий смак води з джерел, що б'ють у березі в його селі, й ніколи, скільки він пам'ятає, не висихали і не вичерпувалися. «Жива вода... Жива вода...» — металася у мозку думка. Мати з відром пройшла городом і нахилилася до джерела. Відтак — Марія, зграйка малих дітей в самих сорочечках...

Отямився від гуркоту, що наближався. Глянув попід машиною і похолов — на нього сунув плямистий танк, той самий, що він підірвав, чи інший, який зумів прибрати підбитого з дороги чи обійти. Ховаючись за цим щитом, позаду тісною групою ішли солдати.

Узявши зв'язку гранат, Іван зробив усе, що треба, аби для вибуху було достатньо його одного поруху, і став чекати.

Очі самі звелися вгору, де глибочіло безкрає синє небо й світило ясно сонце, і запливли легким серпанком...

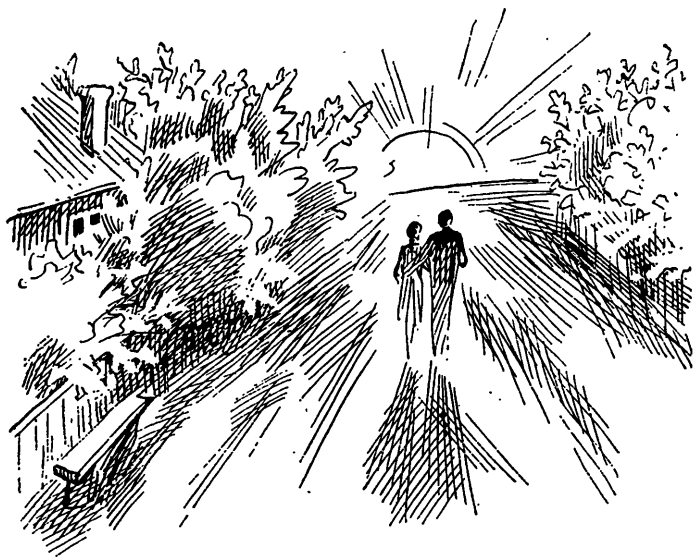
Машина враз здригнулася і поповзла на дисках, мов на колінах, на вирву, в якій стояв її господар.

Іван пригнувся, чекаючи, аби пройшла його стара «коняка» як тільки можна далі, й коли вона вперлася фарами у протилежний схил і затріщала, не в силі стримувати могутній натиск танка, що вже також навис над краєм вирви, Іван підняв гранати й зробив останній порух в своїм житті.

Машина, танк, фашисти, які за ним таїлися, зметнулись вгору, впали і теж застигли...

Десь за лісами, луками і зораними війною нивами зробилось тоскно матері, журба здавила серце й скотилася з очей сльозою-іскрою на зболені чеканням груди.

Загибель — мить, жалоба — вічна...

НОВЕЛИ

ЗОЗУЛИНІ ЧЕРЕВИЧКИ

Відколи вона приїхала до Яблунового, усіх красунь, яких було немало в цьому селі, оповила велика туга. Хата старої Теклі, давно забута хлопцями, враз стала центром світу, довкіл якого щодня окреслювалося все більше й більше людських доріг. Підпарубки й ті, що прийшли із війська, ба навіть усі заручені товклися біля обійстя, де поселило правління Білу Катю. Власне, вона була чорнява і кароока. Білою ж її прозвали, бо

виділявся з-поміж жіноцтва ясним, не займаним весняним сонцем личком та ще руками, схожими на білі крила чайки. Чайні крила, правда, побачив тільки один Микита Шворень, й оскільки він не відкрив цього нікому, то схожість з чайкою не мала впливу на те, що дівчину звать поза очі Білою і не цікавляться, яке в неї прізвище. У цьому факті був ще й глибинний, не видимий на перший погляд смисл: її дівоче прізвище найближчим часом мало зійти в минуле, чому сприяти прагли всі нежонаті чоловіки села; одружені тільки зітхали тяжко і проклинали подумки той день і час, коли вони зв'язали долю з іншою...

Один Микита Шворень стояв, мов кремінь, міцно в цьому стихійному лихові. Микиті було під тридцять, його не раз уже намагалися поставити на рушничок, привести в його самотню хату метку хазяйку, проте щоразу все розбивалося об милу, добру, але незрушну посмішку, з якою мовчки слухав Микита свих.

Приїзд нової агрономші не схвилював Микиту Шворня, не зачепив у серці в нього бодай найтоншої струни чуттів. Єдиний він не поспішав навідатись до баби Теклі, не намагався хоч краєм ока глянути на агрономшу, заговорити і познайомитись. Коли заходила про неї мова, він осміхався лагідно, проте з якоюсь зверхністю розважливого над м'якосердними, і кидав коротко, але вагомо:

— Пусте. Пусте...

Незгірш од інших Микита бачив її чарівну вроду, її ходу — розмашисту й легку, яка буває у танцюристок або гімнасток, чув Катин сміх — веселий, щедрий, чистий — і все ж лишався вільним, не заповненим її красою. Не через те, що був незграбний та мовчазний, що не придбав собі

костюма та сорочок нейлонових, як в інших хлопців, а просто так, без будь-яких на те причин.

Можливо, цим він і звернув на себе увагу Каті Білої. А може, русим чубом і синіми, як небеса, очима... Хіба збагнеш дівочу душу!

Тієї ночі Шворень орав один у полі над самим морем. Місяць стояв високо в небі й світив до того ясно, що світло фар здалося Микиті зайвим, і він його до біса вимкнув. Степ так пахтів прив'ялими на літнім сонці травами й усяким цвітом, що навіть дим мотора і дух мастил не в силі були забити оті щедротні пахощі землі, де все росло так буйно і заповзято, що весело було садити й сіяти.

Микита любив вергати землю, перевертати масні скиби, розпушувати їх для зерна. Він не орав — творив врочисте дійство, хоча нікому — та й сам собі — не признавався в цьому. За вісім літ звик до пилюки й гуркоту, до спеки й холоду. І до самотності. Відколи померла мати, він весь був тут, на тракторі. Його ніхто ніде не ждав, не сумував за ним у довгі осінні ночі чи нескінченні весняні дні. І він жив тільки працею, їв, спав для того, щоб мати силу долати норів дужого, як сто чортів, свого ДТ. Не турбувався ні про зарплату, ні про харчі та одяг, ані про те, щоб перекидати свою стареньку хату або й поставити новий будинок з цегли, як то зробили усі сусіди. Його охоче брали собі в напарники, бо він безмовно згоджувався на будь-яку роботу, міг, якщо треба, попрацювати і дві й три зміни, не кажучи вже про ті, нічні, які були для інших такі важкі й небажані. Вночі Микиті оралось навіть краще — місяць не припікав, як сонце, а тільки якось вкрадливо наводив чудні думки про землю й всесвіт, про сьогodenня й давноминуле, про таїну зерна пшениці і смисл життя... Закінчивши середню школу, він не побіг до інсти-

туту, а через день подався вчитися на тракториста до дядька Кліма й тому по літі прийшов в училище вже не зеленим підлітком, а трактористом, який умів тримати важелі й полагодити щось нескладне в машині. Коли йому хтось тюкав у вічі цею, як їм здавалось, слабкістю, Микита лише всміхався тихо, а не казав, як любо йому стояти на цій землі господарем і хлібодаром, як солодко щомиті знати, що ти всьому основа: без усього прожити можуть люди, без хліба — ні. А ще нікому він не казав, що серце його зрослося з оцим малим куточком світу, наповнилося його живою суттю. Безболісно він міг пробути без нього день, два, тиждень, але не більше. Два роки в армії переконали у тій великій істині. Він не гуляв законний місяць, а, привітавшись з матір'ю,— яка тоді ще була жива,— й переодягшись, пішов одразу до бригадира, а з ним — у поле, на свій, законний, трактор і тільки тут, уже в кабіні, за важелями зітхнув полегшено, немов моряк, що повернувся у рідний порт із плавання й відчув ногами несхитну твердь...

Трактор ішов слухняно, легко, плуги підрізували й перевертали крихкі скиби. Все як годиться... Проте у серці Шворня щось мовби зрушилося, зішло, як кажуть, із борозни. Це почалося не зараз навіть, а тиждень тому чи й раніше. Микита, хоч спостеріг цю зміну, не став дошукуватись її причини, а відмахнувся просто, немов од гедзя, і геть забув. До вечора. А ввечері, коли прийшов на зміну й лишився сам у кабіні, в яку світив серпастий жовтий місяць, ота жура вернулася, оповила легким туманом душу й не полишила до сходу сонця. Нині вона прийшла в котрий раз, вместила звично у нього в грудях і стала навіювати йому думки про хату, про неполагоджений убогий тин, про двір, порослий ромашкою та споришем...

А вдень сьогодні, після нічної, йому наснилась мати — ще молодою, гарною, яку він бачив на фотокартці, як засинав. Наспівуючи, вона снувала хатою, даючи лад запусненій його оселі...

Місяць світив якраз у вічі, й, щоб краще бачити, Микита ввімкнув передні фари. Стерня у їхнім світлі враз стала ніби вища, казково схожа на зрізаний високо ліс із тисячами докупи злитих тіней. Бачив це і раніше, проте сьогодні вперше відчув до болю гостро свою самотність посеред лісу-стернища. Усе живе, вмирає, оновлюється... В ровесників уже по троє діток, найстарші пішли до школи... У них двори — що вулики. А в нього — мертва тиша, якась застиглість, мов на ставу, з якого вода не має витоку...

Прогнав журу й, піднявши плуга з землі, рішучіше, ніж це робив раніше, рвонув за лівий важіль. Як місяць перемістився йому за спину, знов вимкнув фари і за якусь хвилину край борозни посеред лану помітив темну постать. Не міг упізнати, хто це, проте увесь напружився і схвилювався. Впіймав себе на тому, що мимоволі погнав машину швидше. Притишив хід: не варто давати волю нервам. Мабуть, йому пора спочити. піти у відпустку взимку, поїхати до санаторію.

Постать поволі ближчала. Ввімкнувши світло, Микита уже впізнав би, хто це, проте навмисне він не зробив цього. Хтось бродить степом — ну й хай собі, яке йому до того діло!..

Нараз йому здалося, що в полі Катя Біла. Аж засміявся: чого б їй тут робити перед світанком? І все ж була то жінка — струнка, висока і молода. Він бачив це по ході, по обрисі її край неба, по довгому її волоссі, яке раз по раз звихрювалося від подиху вітру. Й ще зауважив, що по краях волосся світилося якимось дивним блиском...

І тут помітив, що трактор йде по ріллі. Потяг на себе важіль і оглянувся — дуга недовга, але помітна. Зганьбився, ніби учень!

Жінка була вже зовсім близько. Вона спинилася й піднесла владно руку, наказуючи йому також спинитися. Тепер він добре бачив, що це насправді Катя, його начальство. Спинив машину, став на блискучу гусеницю й сплигнув на землю.

Катя пішла назустріч і подала йому маленьку вузьку долоньку. Микита швидко її потис і випустив, мов боячись понівечити в своїй ручищі. Проте й за ту коротку мить все тіло його отерпло, зробилося ніби чуже. І світ довкола зрушився, став нереальним, яким буває лише у сні та ще під час хвороби...

Микита спершу навіть не чув, про що казала Катя, — він тільки бачив, як з уст злітали жайворонками її слова й, тріпочучи, вились довкола нього... Покірно дався взяти себе під руку й повести геть від трактора, що вуркотів мотором і час від часу немов постогнував...

— Що це за квіти? — тицьнула йому під ніс пахучий кущик, якого він раніше і не помітив в її руці.

— Зозулині черевички, — промимрив.

— Боже, як поетично! — мовила, одкинувши з лица волосся. — Ти тут один? — спитала згодом тихо.

— Еге...

Вона зітхнула, оглянула довкола стернище, не наче чогось шукаючи, й сказала:

— Сядьмо... У тебе є що постелити?

Микита зірвався з місця й пішов до трактора. Насилу стримував бажання бігти й ніяк не міг збагнути, що сталося з його суворим серцем, яке завмерло в грудях і розливало по всьому тілу

якусь терпку тривогу й солодкий щем. Навмісне постояв трохи біля машини, аби пригвтаати не зрозумілу йому стихію, неквапно ступив на гусеницю і взяв піджак у кабіні. Оглянувся, все ще не вірячи, що то йому не мариться нічна чарівна гостя, і знов побачив Катю. Вона стояла до нього боком, дивилася кудись у небо, й маленькі гострі груди так невимовно звабно вирізьблювалися на всіяному зірками небі...

Стрибаючи, він зачепився за щось на гусениці і ледь не впав. Може, йому здалося, а може, й справді Катя побачила його незграбність і засміялася. Це остудило хлопця, вернуло його з небесних сфер на землю. Він підійшов до дівчини і мовчки подав піджак. Вона взяла, прослала його на стернищі і сіла так, щоб залишилося і для Микити місце.

— Сідай,— сказала тихо і засміялася.— Не бійся, я не кусаюся.

Слухняно сів, подбавши, щоб не торкнутись дівчини.

Вона підсунулася до нього ближче і раптом... поклала йому на плечі руку!

— Я не скажу нікому,— промовила, немов сипнула жаром.— Пообіцяй, що й ти не скажеш.

Микита лише кивнув, не годен вимовити бодай півслова. Куди й подівся його недавній спокій. Він обійняв правицею холодну спину дівчини, відчув під пальцями тугу півкулю її плеча.

— Все, що зорав сьогодні, до ранку нишком переори,— прошепотіла вона довірливо, немов найбільшу із таємниць.— На три сантиметри опустиш нижче плуга... Я не скажу нікому, і ти мовчи...

Микита спершу не міг збагнути сказаного, лише згадав, що справді не перевірів плуга, як заступав на зміну, а потім вдарила йому в груди нещадна

сутність слів — і знову, як перед тим від сміху, його душа взялася болем. Рука сповзла поволі по спині дівчини і причаїлася, неначе злодій, в затінку на піджаку.

— Я вже піду,— звелася Катя, спершись об нього так по-дружньому, немовби знала усе життя.— Бувай здоровий!

Мовчки, з якимось хитавим подивом дивився, як віддалялася від нього дівчина, осяяна високим повним місяцем. Оглянулася і помахала рукою з квітами. Він усміхнувся і встав, щоб краще і довше бачити її тоненьку постать, таку самотню, владну і недосяжну в безмежжі степу й ночі. І не підозрював, що є таке на світі. Все, що читав і чув про це від інших, не відбивало і соту долю пережитого ним за хвилини дива. Вслухався в своє ество й, щасливий, стежив за постаттю, що вже ледь-ледь виднілася в нічній примовклій далечі. Поволі в душу хлопця почав вкрадатись острах: а що як більше він не побачить Каті?! Йому здавалося, ні, він був певен, що вже не зможе жити, не дивлячись на Катю, не чуючи її ясного голосу! Її не стало видно, і він, немов сновида, пішов услід за нею. За кроків сто, як знову спіймав очима дівчину, що рухалася уздовж плантації розквітлих соняшників, згадав сердегу трактора і зупинився. Його тягло то в той, то в другий бік, і він од відчаю ледь не заплакав. І тут прийшов на думку чудовий вихід! Метнувся мершій до трактора, підняв плуга і, давши газ, поїхав полем геть від ріллі. Власне, він і не їхав, а поспішав за Катею, узявши з собою трактора, щоб не лишати його самого в полі. Під лісосмугою спинив машину й нарвав нещадно, весело два оберемки лілових квітів, схожих на лапку пташки, напхав кабінку ними і рушив далі. Не вибирав дороги, їхав, немов прив'язаний до

постаті, що ледве-ледве мріла аж під селом. Невдовзі вона сховалася, пірнувши в темінь саду. Мики-та тепер тримав на той садок, на хату старої Теклі, біля якої росла стрімка тополя. Він мовби бачив Катю, її ходу, волосся, освітлене серпневим щедрим місяцем, чув навіть дихання — швидко, глибоке... Чув сміх її — втішається, що він так легко втрапив у незловиві тенета жарту. Не ображався, ні, навіть був удячний, бо хто знає, коли і де він зрозумів би потім, що це його кохання, його єдина, якої він так довго ждав.

Світало, коли минув колгоспний сад і в'їхав у двір до баби Теклі. Вимкнув мотор, штовхнув ногою двері й, набравши ув оберемонок квітів, стрибнув на землю. Гублячи ліловий цвіт, рішуче пішов до хати.

В порозі стрівся з Катею. В халатику і тфельках на босу ногу вона ступила йому назустріч і запитала злякано:

— Що це таке?

— Та ж квіти... Зозулині черевички,— всміхнувся він так лагідно і так невинно, що Катя теж не стрималася і посміхнулася.

— Чого ти тут?— насупила суворо брови.

— Бо ти пішла. Не міг я... Виходь за мене!

— Ти з глузду з'їхав!

— Хіба ж так сватаються?— з'явилась у дверях баба Текля. — Хоча б умився, парубче. Замурзаний, як чорт, що виліз із димаря...

— Умитися воно не довго. Бабо, віддайте за мене Катю!..

— Це діло слід обдумати...— розсудливо сказала баба, глянувши на квартирантку.

— Не слухайте його, бабуню! Він, мабуть, випив добре,— злякалась Катя, неначе баба Текля могла і справді віддати її без згоди.

— Микита у нас не п'є, дитинко,— сказала баба твердо.— І батько його не пив. Рід роботящий, смирний...

— Що тут за цирк? — почулося побіля хвіртки.— Чого це ти, Микито, сюди уперся трактором?!

Микита поклав під ноги Каті свого «букета» і повернувся до голови колгоспу. Похнюпившись, мовчав і слухав, як б'ється в грудях серце.

— Тут діло важне, Кононовичу,— озвалася за нього баба Текля.— Приїхав хлопець свататися...

— Вночі, на тракторі?

— Кохання, воно таке...— зітхнула старенька тужно і посмінулася.— Хіба забувся, як сам одмірював по сорок верст щоночі, щоб краєм ока глянути на Марусину?

— Було, було,— полагіднішав.— Так що ви тут, домовилися? Коли весілля?

— Це він усе надумав, примчав сюди, покинув у полі оранку!— озвалася сердито Катя.

— Не доорав, зате сполов чимало,— кивнув на квіти голова.— За Шворнем не пропаде. Коли б мені таких орлів хоч десятеро!..

— Я їй кажу те саме,— підтримала його бабуся уже з сіней.

— Ну, ви собі воркуйте, а я піду,— промовив голова.

Микита лише всміхнувся. А в Каті в очах стояли сльози.

День розгортав над степом рожево-білі крила. В саду раз по раз гупали важкі дозрілі яблука. Розплющивши віясті, вмиті росою очі, чекали сонця мальви...

— Надумав таке...— сказала не так уже й сердито Катя. І зашарілася...

УСМІШКА ДЖОКОНДИ

Марії Педенко

Картина чомусь не йшла. Вже кілька днів дивився на полотно з накресленими струнками по-статями, що підкорились палкій стихії танцю, й не мав снаги покласти хоча б мазок. Душа була порожня, здерев'яніла. А втім, це так здавалося йому з розпуки, стоячи перед картиною, що існувала лише в його уяві та в невеликих начерках, розкиданих по всій майстерні. З ним щось таке творилося... Що — сам не міг сказати. Завжди веселий, виповнений ущерть енергією, цілеспрямований і беручий у творчій праці, він нині став якимсь ніби роздвоєним, розполовиненим. Одна його частина дзвеніла музикою, впивалася красою ліній, барвами, в яких хотів зобразити щасливу юнь. «Сучасний танець»... Другу — це дратувало, в ній щось квилило, кликало хтозна-куди...

Поклав палітру, пензля і зняв халат.

На сходах зустрів Марину.

— Що, знову?

— Ні,— всміхнувся.— Сьогодні ти прийшла завчасно...— ласкаво взяв її за руку.— Це я не в формі...

— Ходімо в парк!— зраділа.

— А ти не дуже квапишся в мою картину... — мовив.

— Ну що ти! Я..

— Вважаєш мене бездарою? Так і скажи...

В очах її — великих і довговіих — з'явилися сльози.

— Вибач! — схопив і другу руку. — Я сам не свій.

— Як люблять...— озвалась тихо дівчина, й великі дві сльозини скотились з вій.— Як люблять— вірять...

— Я вірю, вірю!— обняв і спив губами солону росу.

— Намучусь я з тобою...— зітхнула.

— Ще не пізно...— сказав похмуро.

— Пізно.

Хапнув повітря.

— Дико тебе люблю.

— А я вже був подумав...

— І налякався?

Мовчки вгорнув її у руки, притис до себе. Згодом промовив їй чи сам собі:

— Хіба життя бояться?..

Йшли надвечірнім осіннім містом. Тихо з дерев злітало листя, раз по раз падали на брук каштани і з шкаралуп вистрибували брунатні ядра.

— Поглянь, поглянь, Андрію!— хапала їх Марина.— Вони аж сяють, світяться...

Стежив за нею, вловлював найменші рухи, бачив її, гінку й усміхнену, на полотні... І враз помітив в її обличчі щось призабуте, давне, але таке знайоме. Аж зупинився.

— Ти щось забув?— стривожилася Марина.

— Ні, ні. Мені здалося...

— Що я не я?

Всміхнувся, хоча у душу йому війнуло острахом. Дружина, яка читає твої думки...

— Не думав, що ти ревнива. Така сучасна, модна — і раптом на тобі!— пожартував.

Проте Марина не піддалась на ту його веселу мову.

— Ревниві всі, — сказала. — Лише одні приходять те почуття, пригнічують, а другі — не мають сили волі. Ревність — це страх за щастя...

Марина вийшла з тіні, низьке багрове сонце позолотило її волосся, і тут Андрій додумався, кого нагадує йому ця мила, рідна дівчина.

— Стій так!— схопив за плечі.

Вдивлявся в її лице, відходив, щоб охопити зором поставу, і щось у грудях тануло чи розросталося, а може, два ці дійства йшли водночас...

— Що, дуже схожа?

— Дуже!— не спостеріг лукавства у запитанні.

Марина вся напружилася, ступила крок до нього.

— Ти й досі її кохаєш?

— Кого?

— Ту дівчину.

Не відповів одразу. Рушив до входу в парк. Марина теж притихла, йшла трохи осторонь, немов боялася, щоб він її не взяв за руку, не доторкнувся до неї нехотя.

— Останнім часом вона чомусь приходиться мені в думки, тривожить,— сказав Андрій нарешті.— Я став її пригадувати... Волосся, очі, рухи...

— Давно ти бачив її востаннє?

— Вже років двадцять тому...

— І не забув!

— Є люди, яких забути важко... Вона була вся зрана й така прозора, лагідна... Мов промінь сонця... О, знову сльози?

— Ти любиш в мені її.

— Дивачка! Марію я поважав, захоплювався її минулим, мужністю... А ти — моя кохана, моя дружина, врешті...

— Я ще подумаю,— всміхнулась гірко.— Не хочу, щоб хтось стояв між нами...

Він розсміявся.

— Мила моя, будь ласка, не приревнуй мене принаймні до Дездемони! Марія була від мене старша на добрих десять років, коли не більше.

— Правда?

— Як на емка!

Всміхнулася. Взяла його під руку. Брели стемнілим парком, по буйній жовтій повені. Спинилися над краєм кручі, звідки виднілась річка і лівий берег, ущертъ залитий вогнями вікон та ліхтарів.

— Я все збирався намалювати її портрет з натури...— сказав Андрій.

— То намалюй.

— Її давно немає.

Спадало тихо листя. Гули внизу машини, мостом, немов комета, промчав за річку поїзд метро...

— Пробач,— озвалася, притисшись міцно, дівчина.— Я дуже, дуже тебе люблю!..

Сонце зустрів, як завжди, в своїй майстерні. Знову стояв, дивився на полотно, й здавалося, що він ніколи не був художником, що починає з нуля. Десь дівся отой душевний трепет перед майбутнім твором, передчуття чогось нового, ніким іще не баченого, яке, проте, існує в твоїй душі, в твоїй уяві. Коли він брався за цю картину, його захоплювала можливість у ній відбити рух юних тіл, і навіть більше — музику. Це мало бути щось гармонійне, злите з кількох начал і не застигле, а, навпаки, розвихрене, як не буває застигла молодість. Ритм, рух, обличчя, висвітлені мовби зсередини, з душі, до краю виповненої жагою щастя, і — барви, барви, барви...

Узяв ескіз, в якому він накреслив свій задум, план картини, і той мовчав, не кликав до фарб і пензля. Кинув, сів у старе глибоке крісло й заплющив очі. Часто він так ховався від зайвих вражень і зосереджував уяву тільки на творі дня, лишався віч-на-віч з ним. Та нині і це не діяло. Думки блукали, плавали, немов у сні...

Схопився з крісла й, переступаючи через ескізи, попрямував до широченного вікна майстерні. Вулиця була залита сонцем, клени купали в ньому червоно-жовте листя й здавалися на тлі блакиті неба якимись надреальними. За сквером по паралельній вулиці чарівним синім видом проплив тролейбус...

Він обернувся рвучко до полотна, і враз фігури, ледь-ледь накреслені штрихом вуглини, заграли в барвах, зрушилися у плинні танцю! Підбіг до столу, схопив палітру, пензлі...

— А ось і я!— з'явилася в дверях Марина.

— Швидше знімай пальто й ставай сюди!— вказав рукою з пензлями на килимок праворуч від полотна.

— Я змерзла, я голодна, й мене ніхто сьогодні не цілував...— захмикала чи то серйозно, чи жартома Марина.

— Мерщій, мерщій!..— постукав нервово пензлями об край палітри.

— Це тиранія. Я ще тобі не...

Підбіг, схопив її за руку й потяг туди, де мала вона стояти. Пальто жбурнув на крісло.

— Бал. Ти танцюєш з найкращим хлопцем. У грудях в тебе — і в голові!— захоплення, жага кохання, трепет перед тією миттю, коли він скаже...

— А як не скаже?

— Скаже!— махнув рішуче пензлем.— І весь той настрій, весь той букет дівочих мрій і почувань відбитий в твоїх очах, у ледь помітній усмішці, що йде з душі, зсередины...

— Як у «Джоконди» Леонардо да Вінчі?

— Так. Майже так... Це ще не повне щастя, не суть його, а тільки передчуття його приходу. Воно ще десь притаєне, вразливе, ніжне...

— Не зможу я...

— Ти зможеш! Стань так, голівку отак, пів-обертгом, ледь-ледь відкинь... Ти в русі, в ритмі, в передчутті!.. Чудово!

Відбіг, поглянув здалеку. Підскочив до полотна, схопив вуглину і посередині накреслив контур голови. Вмочив у фарбу пензля, поклав мазок. А далі — другий, третій... Пішла, пішла картина! Спочатку часто й пильно позиркував у бік Марини, схоплював знайомі милі риси її лиця, а потім так заглибився, проникся так задуманим, що вже не мав потреби в тому. Образ ліпився ніби сам по собі, підказував, яку і де покласти фарбу. Андрій відходив іноді, дивився якусь часину здалеку й знов підступав, скорявся могутній силі творення...

Отямився, коли не стало й краплі сурику. Жбурнув з досади пензля, а сам упав у крісло й заплющив очі.

Невдовзі хтось задихав йому в потилицю, поклав на плечі руки, що якимось дивно пахли — не фарбою! — і мовив тихо, з докором:

— А це й не я...

— А хто ж?

— Не знаю...

Глянув на полотно й сам здивувався: звідти ледь усміхалася золотокоса дівчина... Марія!

— Вона?

Знизав плечима, ще сам не вірячи її появи. Враз спохватився, взяв руку дівчини і, пестячи її, промовив:

— Я намалюю тебе також. Он там, праворуч, в інший центральній парі...

Вона притислася до нього, цмокнула легенько в щоку.

— Милий, не потерпай, — сказала. — Може, я не така і гарна...

— Ти дуже гарна!

— Яка вже е... А розум, здається, маю...

Довго дивилась мовчки на полотно, на дівчину з розвихреним рудим волоссям, висвітленим багровим світлом, на дивну тиху усмішку, що пробивалася з її душі, з глибин ества і кликала німим беззвучним покликом, вела, вливала силу...

— Вона була на фронті?

Андрій кивнув.

— Сестрою?

— Ні. Солдатом.

Запала знову тиша. З легким, осіннім, гулом проходили мимо вікна машини. Постогнував далеко десь компресор і стукотів відбійний молоток. Коротка черга... Довга... Коротка, довга, довга... Мов кулемет...

— Вона струнка, висока?— спитала нараз Марина.— І вольова?

— Ні. Невеличка, щупленька... Зеленоока...

— Й таке дівчисько в атаку йшло?..

— У неї було три ордени. Сам бачив.

— Не догадався спитать, за віщо?

— Мала земля.

— Вона була в десанті?

— Комсорг...

Десь увімкнули магнітофон, і вулицю заповонила чужа шалена музика. Здавалося, вони сидять у джунглях чи в Алабамі. Ковбої, леви, танок до-вкруг вогню...

Крізь ті тропічні ритми вривалися в майстерню звуки міста. Сигнал машини... Мати гукає доньку... Б'є молоток асфальту в груди — мов кулемет...

...Нічним буремним морем йдуть кораблі. Все ближче смуга берега... Пітьма та гул моторів... І раптом — спалах!.. Земля й вода злилися в одну страшну стихію вогню й металу... Вперед! Вперед!

Андрій як стій підхоплюється на рівні ноги, бере вуглину й кидається до полотна.

За п'ять хвилин відходить, сідає в крісло й, задерши голову, питає мовчки в дівчини: «Ну, як?»

— Ти знаєш... Я...— шепоче вона схвильовано.

З води, з п'ятьми у вир вогню і смерті біжить дівча в солдатській формі. Пілотка десь згубилася, і свіжий вітер звихрує вогонь волосся. Усмішка — вперед, вперед! Звершилося! — вливає силу, кличе... Довкруг матроси...

— Як ти назвеш картину?

Знизав плечима. Справді, як він назве? Ця усмішка... У ній вся суть... Центр змісту й форми...

— «Усмішка Джоконди»?— підслухала його думки Марина.— Сміливо, свіжо!

— А що...— взяв руку дівчини, притисся до неї скронєю.— Хороша назва, з вигадкою...— сказав слухняно, лагідно. Хоча вже знав, що зватиметься його картина без будь-яких претензій — «Комсорг десанту».

ДВОЄ СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Вони й не радилися, куди поїдуть і що робитимуть у вихідні. Відколи стало тепло і затишно в саду за містом, в суботу вранці він підганяв машину, вона виносила з харчами сумку й рушали в сад. Ділянка, що їм належала уже п'ятнадцять років, була занедбана й тепер потрібно було прикласти чимало сили, щоб дати лад деревам, кущам і хатці з дощок та рейок. Власне, й не та потреба тягла Брацейків щовихідного у цей куточок світу, який останнім часом зробився їм такий жаданий; просто їм не було куди подітись два дні на тиждень, коли не треба йти на роботу...

Думка саянула в мозку й щезла, лишивши пустку, холод. Людмила Вікторівна вернула руку з напівдороги до віточки з рясними китицями смородини, вражена таким безглуздом на перший погляд висновком. Вона скривилася,— це мала бути лукава посмішка, відома всім її знайомим,— й оглянулася на двері хижі, немовби прагнучи мерщій знайти підмогу... Десь там, у затінку і прохолоді, дрімав Микола Павлович. За тиждень він так стомлювався, так набрякав заводом, що в день суботній, як Саваоф, відпочивав душею й тілом і тільки десь надвечір, коли спадала спека, виходив з хижі, смачно вдихав повітря, слухав цілющу тишу й гукав бадьоро: «Жінко, а що в нас є на обід?»

Сонце ще припікає. Знявши шалений крик, на вишні б'ються два горобці, за ними пильно стежить кощавий прибудний кіт. У чистім синім небі пливе хмаринка — біла, мов наречена...

Коли вони одружувалися, найбільшою була проблема: кого запрошувати? Вони тоді аж посварилися, дійшло до сліз. Та й потім весь час жили на людях, в якомусь вирі зустрічей, чекань, турбот про когось...

І раптом — тільки машина, сад, робота. Та ще Андрійко... Як був малий, тримався батька-матері, а зараз — так і дивиться, куди б чкурнути. Влітку, під час канікул, власне, вони його й не бачать — то турпохід, то табір, а то якісь гастролі. Гітара, хлопці, круги бобін, в яких, мов джин у глечичку, притаєна шалена, дика музика...

Кіт шугонув під кущ калини, куди в азарті бою злетіли два горобці. Короткий писк, опало сіре пір'ячко, й зробилось тихо.

Тиша — супутник старості. Чи похідне... А може, вона й провісник... Юність не терпить спокою, а зрілий вік сум'яття й шуму...

Людмила Вікторівна схопила кошика з смородиною і перейшла на інший бік ділянки: її притягувала смерть горобця і водночас жахала. Був і нема... Якийсь нонсенс, безглуздя, поглиблене тим, що загибель пташки дає життя котові. Он як облизується... Тпрусь! Щоб ти здох...

Калину ту садила її сусідка, подруга з дитячих літ... Коли ж це вона відчужилася, немов у воду, канула у велелюддя міста? Вже років три... А може, й більше. Точно. Відколи став заввідділом постачання Микола Павлович, Тамара в них не була. Ні, раз приходила, як син вступав до вузу, просила допомогти. Дивачка. Що він там важить, Микола Павлович. Це ж не завод... Образилася. Звичайно, міг би й м'якше, пообіцяти... Хоч поцікавитися: вступив чи ні... Людмила Вікторівна відчула жар у щоках: сама ж могла заїхати чи подзвонити...

Тіні поволі довшають, спадає спека. Духмянять дужче м'ята і лист смородини. Небавом з хижі вийде Микола Павлович. Добре, що він не бачив драми біля калини... Якось на трасі в полі дорогу їм заступила сім'я куріпок. Спершу вони побачили, як довгошия пташка йде по асфальту. Прямо перед машиною, мов камінці, сиділи її малі пташата, що розгубилися і не тікали. Побіля них закляк від страху батько. Микола Павлович загальмував. Тим часом вернулася до пташенят куріпка, за нею прибігло з того боку одне пташа, не більше від горобця. І всі принишкли, гадаючи, що їх не видно. Не зворухнулися, коли Микола Павлович рипнув дверима й вийшов. Лише як він змахнув руками й кишнув, вони знялись з асфальту (маленькі теж!), перелетіли через кювет і впали в жито. Микола Павлович провів їх поглядом, сів у машину й застиг.

— Поїхали!— нетерпеливилось дружині.

— Я ж міг на них наскочити...— промовив він схвильовано.

Улюблене слівце Затули! У нього все — наскочити. Людина — буря, вихор. І як вони дружили стільки років з урівноваженим, спокійним — навіть надто — Миколою Павловичем? Воістину, як кажуть, єдність протилежностей.

Людмила Вікторівна спіймала себе на тому, що мимоволі вжила минулий час дієслова. Дружили... Що в них сталося, які горшки побили?..

— Жінко, а що в нас є на обід?— долинуло бадьоро з ганку. Голос ледь-ледь охриплий, якийсь немов дитячий і через те їй ще рідніший.

— Умийся спершу, а вже тоді...— всміхнулася.

— Це не проблема — вмитися. Було б під що.

— О бюрократ! І тут йому подай тверді гарантії,— підтримала Людмила Вікторівна почату гру.

— НОП, дорогенька, штука безкомпромісна і всюдисуща. Без наукової організації ніяка праця не дасть потрібних наслідків.

— Ти маєш рацію,— зітхнула Людмила Вікторівна.— Пройдися, вмийся, а я тим часом прогляну дещо з літератури. Який обід без НОПу!

Микола Павлович спіймав її на ганку, легенько стис і мовив якимось сумно, не в тон розмови:

— Може, так пообідаємо?

— З підсьорбуванням, без етикету?

— І без ножів!

Вона кивнула, танучи в його обіймах. За мить рішуче визволилася, забігла в хижу й винесла йому рушник.

Борщ їли мовчки, жваво. Печеня уже пішла під неквапливу родинну бесіду, в якій один напевно знав, що скаже другий про те чи інше явище або подію. Від того було на серці радісно і трошки

журно: кожен немовби зник, розтанув як особистість у цім родиннім сплаві.

Микола Павлович поклав виделку і витер піт долонею.

— Візьми рушник.

— Не на банкеті,— гмикнув. І враз розплився в усмішці.— Наш замдиректора, коли болгар приймали, взяв ненароком виделку в праву руку, то спік такого рака!..

— Не розумію: чому ми все повинні робити так, як інші?

— І тут стандарти, серденько,— зітхнув Микола Павлович.

— А самотність, свій власний стиль?

Лише махнув рукою. Узяв компот. Проте не пив, замислився. Від того шрам на лобі одразу став помітніший.

— Коли це ти востаннє був на полюванні?

Знизав плечима.

— Відтоді ми не були в Мартина, і він до нас не приїздив...

— До речі, Мартиненко передавав тобі привіт, запрошував до них на дачу,— відкинувся на спинку крісла.

— Поїдемо?

— Коли запросить ще раз. Незручно так, одразу...

Заплющив очі, руки поклав на витерті поруччя крісла... Дрімив чи мріяв?

— Піду в садок,— звелася Людмила Вікторівна.— Стемніє скоро, а там іще смородини!

— Трудись, трудись,— озвався.— А я посиджу трохи, пошеретую минулий тиждень...

Кіт спав на дошках, здригаючись на кожен скрик чи шерех. Його жовтаво-брунатна шерсть вилискувала у скісних ніжних променях, а довгі білі вуся стриміли, мов антени.

Смородина пахтіла ще сильніше. З кутка між ганком і рогом хижі озвався дух матіоли... Завуркотіли, б'ючись у білу піну, пахучі пружні цівки... «Стій, стій, Красноля...— долинув Ольжин голос.— Мартине, де ти бродиш? Візьми якусь гіллячку та поганяй Красолі мух...» А матіола пахне на все лісництво... І тонко-тонко тьякає в березняку лишиця, скликаючи свою малечу...

Людмила Вікторівна кладе у кошик чорні достиглі ягоди і мимоволі прагне не розчавити жодної. Не через те, що їй шкода смородини,— жаль рук, які ще довго потому матимуть немитий вигляд. Руки у неї гарні: тоненькі довгі пальці, а вся долоня — човником... Музичні руки... Справді — прелюд Шопена... Дивний він чоловік.. Поет — і цим все сказано!.. Запопаде в свою ручищу й довго не відпускає...

Спостерегла, що стала й стоїть, замріявшись, немовби їй не геть за тридцять, а вісімнадцять. Спахнула й рвучко взялась до діла.

Сонце спустилось нижче й тепер пронизувало весь сад, поклавши на землю довгі, безкраї тіні. В зелених кронах жаром горіло жовте листя, що вже, відчувши осінь, взялось легким багрянцем...

Мабуть, тепер чудово в лісі!.. Завтра її колеги їдуть гуртом у ліс збирати гриби й малину...

Стемніло враз. Розпрямилася, відчувши пружність тіла й приємну втому в кожній його найменшій фібрі. Боже, яка картина! Чорна кудлата хмара вкрила собою сонце, й воно пручалось, бризкало врізнобіч червоним, як кров, промінням й ніби кричало німо, просячи в небес рятунку...

Кіт сполошився, скочив на землю, вигнув спину і раптом шаснув кудись у хащі біля паркана.

Вийшов Микола Павлович. Зиркнув на хмару й сонце, зітхнув, пошкріб потилицю.

— Ти знаєш, треба з'їздити до Сердюка,— сказав рішуче.

— Хто це?— спитала глухо, ніби її разом із сонцем вгорнула темна хмара.

— А той Ведмідь, з яким ми стріляв в кінотеатрі. Ти ще показувала, як він незграбно ходить...

— Не хочу. Він мені не симпатичний.

— Потерпиш. Цех і досі без покриття, а плити тільки в нього...

Не сперечалась більше. Дивилася крізь потемнілий, пригаслий сад на сонце, що вже втрачало силу, здавалось, никло, падало кудись у морок обр'ю... І раптом сталось чудо! Уже над самим пругом воно рвонулось, вихопилося, немов жар-птиця, вдарило крильми об землю й небо, і все довкруг засяяло, заплomenіло, виповнилося жагою світла...

— Ледь не забув!— плеснув себе по лобі Микола Павлович.— Футбол сьогодні. Зараз покажуть другий тайм.

Він миттю зник у хижі, й невдовзі звідти долинув шум, ревіння болільників і скоромовка диктора.

Людмила Вікторівна взяла, нагнувшись, кошик, неквапно вийшла з кущів смородини.

По надвечірніх рахманних кронах саду текла туманом тиша. Ні телевізор, ні гул машин, що залітав із траси, не в силі були її порушити. Вона все гусла, вкутувала щільніше тіло й душу, хилила в сон...

Поставила на лаву кошик з ягодами, помила руки й вихром влетіла в хижу.

— Плити добудеш сам, на тижні,— вбавила звук телевізора.— А завтра в нас день дружби! Є грандіозний, чудовий план: раненько візьмем Затулу й Тамару з сином і подамося гуртом на Тетерів, здивуємо Мартина й Ольгу!

— Ти перегрілася на сонці, Людо...— всміхнувся криво.

Вона зайшла від спинки крісла і, нахилившись, оповила руками вже припорошену грудневим снігом голову.

— Ми не такі старі ще, Колю, щоб уникати сонця... і добрих давніх друзів,— прошепотіла йому на вухо.— Все, все минуще, милий, бетон також... І тільки сонце вічне, та ліс, та поле, та приязнь межи людьми...

СЕРЦЕ ТВОЄ

Хату свою Лукаш побачив, коли позаду з балки знялося тихо сонце. Ні, спершу він побачив власну предовгу тінь, що йшла поперед нього ранковим сонним степом, кошлатий кущ шипшини, який зненацька вирізьбився із світанкових сутінок там, де колись рябіла півниками та горицвітом остання на весь район толока — незайманий шматок степу... А вже тоді помітив свої тополі, димар між них, край даху і голубів, що хмарою знялися з нього... Добре, що він не ждав автобуса!

Земля була парка й рахманна. Над буряковим ланом, покресленим рядами сходів, стояв легкий серпанок: за ніч пружка чорноземля не охолола, тільки ледь-ледь причахла й ждала обіймів сонця, ласки його ще ніжних, весняних променів. Над степом висли жайворонки, у лісосмузі, яку якраз минав Лукаш, стогнала млосно горлиця...

Рік тому він Люсю звав за бархатистий гортацний сміх своєю диво-горлицею, а зараз... Тільки махнув рукою. Степ раптом згас, став просто полем. Дивна вона людина: до чого б не доторкнулася, усе втрачає свій вищий смисл, поезію і постає оголе-

ним, в одній корисній суті... Боже, як він стомився з нею, весь перетлів. Не може світ вимірюватися лише грошима й ситим, здоровим побутом!

Геть одігнав думки про Люсю. Видно вже комин кухні. Не в'ється дим... Невже не встала мати, не порається по господарству? Захворіла!..

Наддав ходи. Й нараз згадав, що вже три роки на кухні газ. Всміхнувся гірко: добрий синок найменший у батька-матері — четвертий рік, як був удома!.. Два роки, власне, армія; це ж не курорт... А де провів відпустку? Дружок до себе звабив на два-три дні... А там з'явилась Люся, і ти прилип? Так дівчина ж яка була!.. Звичайно, до будь-якої не їдуть просто з армії... Вона мені такі листи писала!.. Що ти за тиждень після приїзду вже був готовий іти розписуватись?.. Ні... Аж за два?.. Вже за півроку після відпустки!..

Вийшов на лан пшениці, яка сягала йому колін. Густа, зелена, буйна, мов перемига. Ліворуч чорне поле, либонь, город. Чи кукурудза...

Якось приніс з базару п'ять качанів. Сам наварив, сам їв, а Люся брала його на кпини. І, мабуть, вперше йому тоді здалося...

Вже крізь садок виднівся двір. Хтось ходить... Ні, то білизну тріпоче вітер...

Ще не прийшов до тям після весілля, коли його запхнули в якусь контору, і він, танкіст-механік, перебирав якісь папери, слухав жіночі плітки, радив (не плюнеш же людині в вічі, коли звертається!), який купальник ліпший. А позавчора весь вечір висидів у ресторані — дим, гамір, вереск музики — і все заради якогось жевжика, що має доступ до ще когось, а той до замдекана... Та пропади він пропадом, той інститут, якщо до нього треба залазити на чотирьох!

Потому в них була важка розмова з Люсею. Ти, каже, ще не людина, а тільки напівфабрикат. У школі був людиною, на курсах механізаторів ніхто йому такого й не натякав, сержант і той ні разу не взяв під сумнів його сумління й гідність. І раптом — на тобі... Не раптом, ні. Кохання вистачило всього на кілька місяців, а далі пішла війна жаб і мишей. Виделку бери у ліву руку... Ну, як ти ходиш, Луччо! Це ж не село... Купи троянд Анжелі: вона близька із завом, колись слівце закине...

Город уже посаджений. Ось сходить морква, там буряки, гарбузи, кріп, квасоля... Радий, що впізнає по ледь помітних паростках городне зело, йде по стежині між двох великих грядок і відчуває, як щось у ньому тане, звільняє серце, груди... Спинається побіля перших яблунь, гладить тендітну юну зав'язь. Від доторку спадає з віття останній, побляклий цвіт, і Лукашеві стає шкода, що сад одцвів без нього...

Зітхнувши, зводить очі і бачить... маму! Вона стоїть, здивована його появою, не помічає, що з фартуха на стежку скапує якесь зерно...

Підбіг, обняв.

— Автобуса ще ж не було...— всміхається вона крізь сльози.

— Я навпростець, як ми колись ходили.

— І втрапив?

— Що ви, мамо. Я тут пройду з зав'язаними очима.

— Не зав'язала?— спитала мати з ледь-ледь помітним смутком.

— Я ж Соколенко, мамо!— обняв її за плечі й, щоб не розпитувала про Люсю далі, спитав поспішно:— Батько десь на степу?

— Доорюють під кукурудзу. Над Білим яром.

— Біля ставка?

— Ще не забув,— зітхнула вона полегшено.
І спохватилася:— Та ти ж голодний, стомлений!

— Є трохи, є,— не став Лукаш маніжитись.

Після сніданку подався в степ, до батька. Ішов селом, вихоплюючи чіпким веселим зором нові хати, паркани та гаражі. Пора була вже пізня, як для села, й тому довкруг стояла тиша. Іноді десь гавкне пес чи крякне качка і все, і знову спокій. Коли зривався теплий, ласкавий вітер, ледь-ледь доносив дитячий сміх та гомін від дитсадка... У палісадниках буяла парость квітів, пахтіла зелом. Висвистували рябі шпаки, мов метеори, в дворах шугали ластівки...

— Таки приїхав,— почулось нагло.

Глянув і спалахнув: у хвіртці стояла Марія Гнатівна, його колишня вчителька і мати Галі, дівчини, з якою він дружив до служби.

— Здрастуйте...— сказав несміло, хрипко.

— Здоров, здоров, козаче!— всміхнулася вона привітно й тицьнула руку.

Лукаш потис легенько її пошерхлі, тверді, як корінь, пальці й спитав— мов плюхнувся у зимну, чорну воду:— А Галя де?

— Ти одружився, кажуть...— озвалася не зразу Марія Гнатівна.— Живеш у Києві...— І додала:— Галина вчиться в пединституті, в нашому.

Помовчали. Лукаш не знав, чи личить уже йти далі, а Марія Гнатівна дивилася на нього з посмішкою, в якій були невимовлені слова докору.

— До батька йду,— сказав Лукаш нарешті.

— Ага... Він оре під кукурудзу,— підтримала його охоче вчителька.

— Бувайте.

— Йди здоровий.

Довго ще відчував на спині в себе вчительчин уважний погляд, що пропікав його до серця. Як же він міг забути Галю! Писав листи до неї, одержував її наївні трохи, та щирі «сповіді десятикласниці», носив з собою всюди її маленьку карточку... І раптом ніби зірвався з кручі, ринувся нестримним схилом. Все, все зійшлося для нього в стрункій білявій Люсі, в її очах, зволожених ясним туманом...

Батьків могутній «Кіровець» побачив, тільки виїшов за крайню хату. Він розвертався саме біля дороги. Плуги виблискували в промінні сонця, лисніли чорні скиби й граки, що йшли неквапно вслід за плугами. Над чорним клином степу стояв легкий серпанок, що ледь помітно рухався, мовби живий...

Лукаш відчув, як серце йому стискає смуток... Ні, мабуть, жаль... А втім, не міг ні визначити душевний стан свій цієї миті, ані назвати його причину. Може, десь підсвідомо, серцем збагнув свою природність на цій землі зеленій, під синім-синім небом, залитим щедрим сонцем...

Батько його впізнав: пройшовши до краю лану, він розвернув машину, загнав плуги в старе, торішнє стернище й махнув йому рукою.

Лукаш побіг, так ніби батько не ждав його, не їхав йому назустріч, а міг щомиті зчезнути, поринути в тремтливу синю далеч.

Як привітались,— мовчки, без поцілунків,— Лукаш, не дивлячись старому в очі, поліз на трактор, сів за кермо. Заждав, допоки батько сів поряд з ним, і тихо рушив.

— Приїхав сам чи з жінкою?

— Сам.

— У відпустку?

— Ні. Просто взяв квиток у касі — й до вас.

— Угу.

— Не раді?

— Скажеш таке...— нахмурих вицвілі на сонці брови батько.— Держи, держи рівніше, а то заїдеш хтозна-куди.

Лукаш притих, зіщулювся біля керма, чекаючи нових запитань.

Батько мовчав також. Наморщивши круте чоло, дивився кудись у степ. І цей знайомий з дитячих років погляд вселяв у душу спокій. Лукаш зручніше всівся, окинув зором поле, що мов пливло, лилося йому під трактор, й відчув, як сходить з нього гірке сум'яття духу, як кожен м'яз вбирає одвічну силу степу, снагу землі.

Батько дістав цигарку і запалив.

— Ви ж кинули,— сказав Лукаш.

Він знітився, немов хлопчак, сховав цигарку в короткуватий масний рукав, а потім нишком викинув.

— Не дозволяє мама?— спитав Лукаш, розвеселившись.

— Мені не можна... Серце...

— І ви — на тракторі?!

— Комусь же треба... Земля насіння просить...

Не зачіпали більше цієї теми, та Лукашеві весь день вона не йшла з думок, і через те він був якийсь мов сам не свій. Обідали на польовому стані, потому ще орали, аж поки впорали все, що було потрібно, й ще зовсім рано прийшли додому.

— Ну, як?— спитала мати.

— Закінчили,— сказав бадьоро батько.

Лукаш мовчав. Дивився на батька й матір, на двір, що був знайомий і незнайомий, і прислухався, чи не гуде автобус.

— Стомився?— спитала мати, винісши рушник і теплу воду.

— Та трохи є. Одвик...
— Нічого. Ось зараз вмиєшся та повечеряєш...
Я галушок зварила, твоїх улюблених.

— Спасибі.

— Хлопці вже прибігали: Петро, Василь, Микола...

— Йі пішли?

— Вони ще прийдуть! Василь прийде з Оксаною...

— Вони ще й досі?— гмикнув.

— Торік весілля справили. Гуляли тиждень!
Вже хату ставлять з цегли, під шифером, на три кімнати...

Долинув гул мотора. Лукаш застиг. Мотор притих, віддалився.

— Автобус іде так само?

Мати скривилась болісно, оглянулася, шукаючи очима батька, який поліз за чимось у погрібник.

— Сьогодні хочеш їхати?— спитала тихо, з розпачем.

— Поїду.

— Можє, переночуєш?— ковтнула сльози.—
Хлопці прийдуть увечері; рідня, сусіди зійдуться...

— Хай іншим разом, мамо.

— Хоч повечеряй.

— Можна. Ще півгодини маю.

Стріпнув з рук воду, втерся.

— То де ж галушки?— мовив уже бадьоро, весело.— Ставте хутчій на стіл, бо я сьогодні їх заробив!

Батько налив йому півсклянки домашнього вина — холодного, з погрібника, а сам не випив. Мовчки їв галушки, і ложка йому в руці тремтіла.

— Приїхали б колись удвох...— сказала мати, спершись на грушу-дичку, біля якої в затінку стояв обідній столик.— Он людські діти...

— Мамо, ви ще й не раді будете! Накидаємо вам повен двір онуків!

— І-і вже!— зітхнула мати.— Тепер одненьке вродять, та й цілий вік дивуються своїй одвазі. Тим паче в місті...

— Так то ж у місті, мамо!— Лукаш схопився.— Дякую, мені пора.

На вулиці, біля автобусної зупинки, нараз згадала мати, що геть забула дати сватам гостинця. Кинулась, було, до хати, проте Лукаш узяв її за руку:

— Не треба, мамо. Побудьте тут. От-от приїде автобус.

Коли ж він справді вигулькнув з-за повороту вулиці й став наближатися, Лукаш обняв за плечі батька.

— Тату, скажіть Блажку, щоб підшукав для вас роботу легшу...

— А трактор нехай вакується?— всміхнувся криво батько.

Автобус виснув гальмами, спинився і відчинив передні двері.

Лукаш ступив на сходинку, махнув рукою.

— Не забувай,— сказав похмуро батько.

— Пиши!— озвалась мати.

— Скажіть Блажку, що трактор не вакувати-
меться!— гукнув Лукаш, коли автобус рушив. Вві-
йшов, усміхнувся до пасажирів і сів на вільне міс-
це біля вікна.

РЕЙС ІЗ ВЛАДИВОСТОКА

Телеграму вручила їм сусідка, коли вернулися з мандрівки в ліс. Схопившись з лавки біля парадного, вона підбігла радісно й змахнула згорнутим удвое аркушем:

— Гості! До вас летять Смирнови з Владивостока!

Валерій Львович вимкнув мотор машини й пробіг очима наклеені шматочки стрічки.

— Коли і де стрічати?— заглянула через плече дружина.

— Аеропорт Бориспіль, о першій ночі.

— Поїдеш сам...

— Я теж поїду!— крикнув малий Сергійко, що звик усюди бути з татком.

— Ні, ми з тобою поприбираємо в квартирі, наваримо, пиріг спечемо... Хочеш попилососити?

— Я з татком хочу...

— Дай батькові спокій,— втрутилася й собі сусідка.— Може, йому побути треба на самоті... Ви прагнете самотини, Валерію?— спитала мило.

— Іноді...— протяг Валерій Львович.— Та це не той випадок. Вночі в машині хочеться, щоб хтось був поряд...

— Слушайте, візьміть мене з собою! Я ще не бачила нічного аеропорту, не зустрічала когось вночі... Це ж, мабуть, так цікаво, так романтично!

— Можна,— сказав Валерій Львович. І спохватився:— Звісно, якщо не проти шановна Ольга Дмитрівна...

— Про мене, їдьте,— кинула дружина байдуже і відчинила дверці: вона ще й досі гнівалася, що не заскочили в якесь село, в крамницю.

— І не боїшся, що я?..

— Ти, Ніночко, така гарненька і молода, а він— старий і лисий,— сказала Ольга Дмитрівна.

— І зовсім він не старий!— обурився на те Сергійко.

— Правильно,— обняв малого.— Що там вони у цьому тямлять...

— О, геть забула, в мене ж квиток на концерт!— сплеснула руками Ніна.

— До того часу концерт закінчиться,— утішив її Валерій Львович.— Рівно о двадцять третій я ждатиму на вас... Де?

— Біля оперного театру.

— Вважайте, що я вже там.

— Ого!— звела дружина брови.— Хто б міг подумати, що в тебе стільки спритності. Гляди, ще й справді...

— А я такий!

Сміялися, перекидалися словами жартів. Лише малий Сергійко хмурих сердито брівки й ледь-ледь тримався, щоб не заплакати.

Увечері, коли приспали сина й Валерій Львович став одягатися, дружина, мов так, між іншим, кинула:

— В машину новий костюм?

— Смирнови ж їдуть! Скільки ми вже не бачилися? Сім років.

Одяг сорочку білу і пов'язав краватку— модну, недавно куплену.

— О!— зупинилась Ольга, йдучи по щось там до холодильника.— Ти не вбрався отак шикарно навіть тоді, коли до мене сватався...

— Дмитрівно, та я ж тоді був молодий і мав такого чуба!..— обняв дружину.

Випручалася.

— Пиріг горить!— побігла мёрщій до кухні.

Невдовзі вийшла знову. Дивилась мовчки, як він взуває туфлі, й нарешті тихо мовила:

— Їдь краще сам...

— А Ніна? Вона ж чекатиме.

— Переживе,— сказала грубо.

Не дов'язавши шнурка на туфлі, Валерій Львович випростався.

— Боїшся, що ми?..— спитав зчудовано і розсміявся.— Ми з Ніною?!

— Машина, ніч весняна...— всміхнулася надси-лу Ольга.— І повторила жорстко:— Ідь краще сам.

— Ну, знаєш...— обурився Валерій Львович.— І не подумаю. Щоб потім з мене сміялися люди!..

Більше не розмовляли. Мовчки робили вигляд, що все як слід, що то був просто невдалий жарт.

Уже в машині згадав про тувель і зав'язав шнурок на ньому. Смішно і трохи прикро... За двадцять років дізнався вперше, що він весь час під наглядом, що вся його подружня вірність не плід його сумління, а просто тільки наслідок, продукт чужої пильності...

До оперного під'їхав точно об одинадцятій. Ніни ще не було. Концерт, як видно, вже закінчився, всі розійшлися... Гуляє десь... Нівроку, як кажуть, жіночка... Та ще й самотня... Скільки ж їй? Двадцять п'ять, не більше... Був чоловік — покинула, а може, вигнала... Дітей нема...

Зітхнув, поглянув на ледь помітні стрілки годинника. Вже п'ять хвилин. Запізнюється... Відчув, що стало сумно, так, ніби він чекав тут справді милу, кохану жінку... «Переживеш...» — подумав словами Ольги. І посміхнувся. Власне, яке йому до неї діло? Кожне живе, як хоче... Або як може... Ще п'ять хвилин — і їхатиме!

Як тільки стрілка торкнулась двійки, ввімкнув мотор і рвучко рушив з місця. Узяв праворуч поза театром, а потім ураз звернув ліворуч, на розворот. Перед червоним світлом натис на гальма, різко, немовби вперше сів за кермо. І тут прийшов до тями. Якась мана... Так можна хтозна-куди заїхати!.. Згадав Сергійка. Довго не спав, кріпився, щоб дочекатися татка й гостей,— не витримав, заснув, бідаха...

За перехрестям побачив... Ніну. Струнка, висока, в довгій вечірній сукні, вона пливла над тротуаром у сяйві свічок каштана, й мрійлива, тиха усмішка блукала в її устах...

— Пробач,— озвалась перша і граціозно, мов королева, сіла, вийнувши на нього пахощами троянд Провансу. Відкинула чудовим плавним рухом русяве пасмо з лоба, і в синіх-синіх її очах відбилися вогні неону.— Довго мене чекав?— спитала.

— Пусте... — озався глухо: враз пересохло в горлі.

— Такий чарівний вечір... — сказала, ніби прожебоніла струмком у травах.

— З ким ти була в театрі?

Вона зітхнула, й очі її взялись печаллю.

— Сама...

— Така красуня і щоб сама! — не міг повірити Валерій Львович.— У тебе нема нікого?

— Є і нема... Я дуже-дуже його люблю, та він цього не знає...

— Тюхтій якийсь.

— Ні, він хороший! — обурилася. І враз притихла, знітилася. — Не вільний він... Дружина, діти...

— Високий, гарний і молодий?

— Ні, зовні він такий собі... Зате душа, душа у нього!..

Виїхали на швидкісну дорогу, й Валерій Львович додав газку. Машина немов летіла. Ніна сиділа мрійно-журна, і вітер, повний ніжних весняних пахощів, ласкаво пестив її лице, волосся, груди...

— Заздрю! — сказав Валерій Львович.

— Кому, чому?

— Тому, кого ти любиш... І вітрові, який тебе торкається...

Промовчала. Лише струмок озався таким сріблястим сміхом, що серце стерпло в грудях.

- Смієшся! — мовив гірко.
- Радію...
- Гарно, мабуть, коли комусь подобаєшся...
- Не знаю.
- Ти — не знаєш? Та кожен день, напевно, тобі про це говорять!
- А що мені до того... Є тільки він, і тільки його немає...
- Коли б мене любили так, то!.. — не знайшов Валерій Львович слова.
- То що було б?
- Не знаю. Та щось таке, таке!..
- Дружина тебе не любить?
- Знизав плечима.
- Мабуть, я їй... Принаймні вона боялася, щоб я з тобою їхав.
- Коли жінки старіють, вони стають ревниві і підозрілі.
- Ольга ще не стара.
- Ну, їй далеко не двадцять п'ять...
- Не двадцять п'ять... — зітхнув Валерій Львович.
- Як часто ми не відаємо, де наше щастя, — озвалась Ніна згодом. — Воно десь зовсім поряд, а ми сліпі, не бачимо...
- Коли ж немає змоги і вгору глянути: сім'я, робота, збори, всілякі інші клопоти...
- Кохання мусить бути понад усе!
- А наш директор твердить — план, план!
- Мурмило твій директор, цвілий сухар.
- Та ні. Торік женився втретє, на молодесенькій.
- План, план?
- В машині стало весело і якимось вільно, легко.
- Аеропорт зустрів вогнями, гулом важких машин, що раз у раз здіймалися в небесну теміню і розчинялись у ній, зникали в її безмежжі.

Знайшли стоянку, стали.

— Пішли?

— Йди сам. А я посиджу, помрюю...

— Ти ж хотіла побачити аеропорт.

— Вже бачу.

— Ну, як знаєш... — знизав плечима й вийшов.

У залі зібралось люду тьма, й Валерій Львович мусив постояти біля дверей, щоб звикнути, адаптуватись, часу мав досить. Якщо прибудуть за розкладом, то... Слід спитати... Он довідкове!

Черга була чимала. Стояв і слухав, що оголошували по радіо, спостерігав людей, що рухалися по залі в різних напрямках, від чого аж рябіло йому в очах... Смирнових він повезе до Канева, в Софіївку й, звичайно, в музей, що просто неба, де зібрано старі хати, млини та різні давні речі... А ще — куди захочуть... Ну й на завод запросить Якова. Щось він покаже, а щось і в них візьме корисного. Скажімо, той химерний пристрій. Дрібничка ніби, а з ним верстат виточує і швидше, й краще... Треба повести їх у Лавру...

Раптом напружив слух.

— ...Владивостока затримується до одинадцятої години...

— До одинадцятої? — перепитав у лейтенанта, який стояв за ним у черзі.

— Так точно. Десь нельотна стоїть погода, — охоче озвався той.

Валерій Львович полишив чергу і, розчарований, побрів до виходу.

Зі світла ніч здавалася брунатно-чорною, загуслою, неначе мед, і в ній гули великі бджоли з огненними очима...

— Ну що? — спитала Ніна, вийшовши йому назустріч. — Де ж гості?

— Будуть об одинадцятій. Літак затримується.

Вона чомусь зраділа. Не подавала виду, проте Валерій Львович відчув душею ту перемену настрою. А може, й він сам радів, що знову поїде тільки з Ніною, що вдвох вони летітимуть нічним первісним світом...

Бачив її лице, волосся, що променилось у світлі ламп, завислих над смугою нічної траси, вдихав казкові пахощі духів «Клімат»...

— Бог, мабуть, є... — озвалась тихо Ніна.

— Ти що, зустріла янголів біля аеропорту? — всміхнувся.

— Я молилася, щоб рейс із Владивостока затримався, і бог почув...

Не запитав, яка тому причина. Слухав, як серце мре від щастя і груди вщерть виповнюються терпким солодким щемом.

— Хочу побути ніч з тобою...

— А як же той, що є й нема? — спитав, надсилу видобувши з грудей слова.

— Сьогодні — є...

— Я — він? — спитав зчудовано.

Тиша стояла довго-довго. А потім її порушив жагучий шепіт:

— Слепець... Слепець!..

І справді, очі йому нараз заслало густим туманом. Зменшив поволі швидкість і, пригальмовуючи, узяв праворуч, щоб зупинитись. Зітхнув, оглянув салон, залитий блідим блакитним сьйвом. Дістав хустинку й витер спітнілі руки...

Вранці збудив дзвінок. Намацав трубку.

— Слухаю.

— Я перед вами винна... — долинув голос Ніни. — Зустріла в театрі давню подругу і геть забула... Гості ще, певне, сплять?

— А котра зараз?

— Восьма.

— Десь за годину поїду знову їх зустрічати.

— Тобто?

— Літак чомусь затримався.

— А-а... Зараз, зараз!

— Хто там нетерпеливиться?

Ніна захихотіла й поклатла трубку.

Вже не заснув. Зчудовано вслухався сам у себе, вивчав, хотів збагнути те, що ховалося в його естві так довго й лише тепер, цієї ночі, раптом сплигло, з'явилося на божий світ. Дошукувався причини, поштовху тій переміні й не міг спинитися на чомусь певно. Може, весняна ніч з її всесильним чаром... Чи невдоволення життям буденним, прісним, неромантичним... А може, все в підозрі, у недовірі, яку йому так грубо виявили без будь-яких на те підстав...

— Ти вже не спиш?— заглянула в кімнату Ольга.

— Прокинувся... — зітхнув Валерій Львович. — Тепер лежу і мислю...

— За п'ять хвилин сніданок. Дзвонила Ніна?

— Хтось помилився номером... — не зміг сказати правди.

Й від того стало сумно. Так ніби він утратив щось велике і неповторне.

ПОБАЧЕННЯ НА МОЛОЧНІЙ

Вона прийшла до нього, як почало сіріти й густий туман наліг на груди озера, що підступало аж до села по річці. Хотілося побути вдвох, без зайвих, чужих очей. Стежину поза садками встилало жовте листя, і ноги грузли в ньому, ставали важчі й важчі...

— Стомилася? — спитав ласкаво.

— Трохи.

— Сідай. Ось лавка. Хтось змайстрував. Не змерзла?

— Ні. Я ж тепло взута. Глянь-но, які добрячі чоботи!

— Я ніби десь їх бачив...

— Схожі на ті, що ми купили колись на ярмарку.

— Тернову чорну хустку і гарнітур* — вишневий, з тонкої шерсті...

— Ти пам'ятаєш?

— Ще нас тоді понесли коні, й ти так сміялася, що я злякався... До речі, як ти сюди дісталася?

— Двома автобусами.

— Всі дев'ятсот кілометрів?

— Ні, спершу поїздом. А вже тоді...

— Ти й досі любиш мандри?

— Ото й мого, що вирвуся, людей побачу, світу...

— А як же хата, діти?

— І що їй, хаті, зробиться! Стоїть собі...

— Та сама хата, наша?

— Куди там, зовсім інша. Під шифером, на три кімнати.

— Сама стягалась?

— Що ти! Дочка та зять, онуки...

— У нас — онуки?

— Четверо.

— Дівчата? Хлопці?

— Порівну. У Гальки, правда, троє, а в Льоні одна лиш донька...

— Господи, коли ж вони повиростали?

— Давно, Андрійчику... Вже стільки минуло літ, як ти пішов...

— Це ж Гальці тоді було дванадцять...

— І Льоні три.

* Костюм.

— А як ти з ними?

— Поїхала в евакуацію. А під Воронежем шлях перекрили німці. Там і жила, допоки визволили і нашу область.

— Я поряд був, у Острогжську. Коли б то знав!.. А потім — Дон, Сталінград, поранення...

— Ти був поранений?

— У руку, легко...

Сонце, ще десь за пругом, звело півколо сьйва. Погасли зорі. Місяць, що й досі плив у сірих крижинах хмар, поволі збляк. Подув холодний вітер. З акації злетіло кілька вертких листочків... Осінь...

— Не холодно тобі?

— Ні, дякую. За всі роки, відколи ти поїхав, мене ніхто ніколи не запитав, чи холодно мені, чи жарко...

— Жила сама?

— Ні, з дітьми.

— Я не про те...

— Ти ж знаєш, як я тебе любила...

— Пробач. Я й досі тебе ревную.

— Дурненький... — всміхнулася Уляна лагідно. — Хіба ще є на світі такий, як ти!

— Ну...

— Прочитала того листа, наплакалася, а все не вірю, — схлипнула. — Роки біжать, а я жду, жду...

— Бідненька моя...

— Тому й сюди не їхала. Боялась...

— Глянь на озеро, на сад за ним, а я поплачу трошки.

— Плач при мені.

— Не можу. Я стільки літ не плакав...

Сонце вже піднялось над обрієм і мовби так зависло.

— Ти тут зустрівся з нею? — спитала тихо.

— Он там, на тому пагорбі біля ріки Молочної.
Межи тополь...

— Тополь немає.

— Всохли. Коли б дуби чи липи... Як наша липа,
все ще цвіте?

— А що їй.

— Бджоли маєте?

— Ні. Я до них не здатна...

— А зять? А Льоня?

— Галя живе не в нас. Онуки теж повиростали й
розбіглися...

— А син?

— Що син!.. — зітхнула. — Одну покинув, другу,
завівся кудись...

— Не знаєш навіть, де він?

— Що толку з того. Чарка його згубила.

— Льонька? Мого маленького?..

— Без батька виріс. Мабуть, десь не догледіла...

— Нехай сюди приїде, — сказав нескоро.

— Добре. Я попрошу.

Помовчали. Уляна встала, вийняла з кишені хусточку і втерла сльози. Вгледіла, що крізь туман місцями просвічується блакить води...

— То ти сама у хаті? — спитав Андрій.

— З тобою.

— Вже йдеш?

— Ні. Просто важко дістать хустинку сидячи.

— Як вухо твоє?

— Ти знаєш, — повеселіла, — у ньому був маленький хрущ.

— Казав же: сходи до лікаря...

— Так не боліло. Трохи недочувала...

— Для жінки це не вада. Спокійніше на світі жити.

— Засміяся ще! Ти гарно так смієшся... На жаль, ні в кого з наших нема такого сміху. Хіба в Сашка.

- Що за один?
- Онучок менший, Гальчин. Такий, як ти: чорнявий, тихий...
- Скільки йому?
- Вже двадцять три.
- А старшому?
- Під тридцять.
- Має жінку?
- І доньку.
- Це ж ми з тобою прадіди, а ти мовчиш!
- Слабка на пам'ять стала. Щось покладу, забуду й тоді ходжу, шукаю...

Дорогою над краєм озера пройшла в поля, на стернища, якась уся вишнева череда. Пастух слідом проїхав велосипедом. Десь на стану чи в полі заторохтів, забухкав трактор і трохи згодом загув спокійно, рівно. В селі озвалось радіо...

— Ти не впізнав би села, Андрію, — сказала тихо. — Все, все в садках, на річці став... Нові хати, і люди також нові...

- Понаїжджало?
- Ні, narosло.
- І в нас були б ще діти...
- Були б... Онуків вигледіла, а нині черга правнуків.

— Нема тобі спокію.

— Кому він треба, спокій. Сидіти склавши руки або лежати? Господи, одного хочу — вмерти не на кроваті — хідячи!.. Боюсь ночей: умру й ніхто не знатиме...

— То йшла б до когось жити. Льонька б взяла у шорн...

— Не хочу. Тут я вдома, тут кожен кущик рідний, і кожне йде — вітається. А там сиди, жди кусня... От коли б ти був ближче!..

— Доля моя така. Не вернеш.

- А ти ж мене звав долею. Хіба забув?
- Такого не забувають.
- А пам'ятаєш, як ти мене зустрів уперше? Став і стоїш.
- Дивлюся, і щось таке зі мною...
- Мале, кирпате, очі — мов дві тернини, та ще й на щоках ямочки!..
- А ти струнка, русява, і погляд синій-синій!.. Знаєш, який у мене був найстрашніший день? Коли приїхав до тебе свататись.
- Боявся?
- Жах. Твій батько..
- Мене за іншого? Та краще з мосту в воду!
- А найщасливіший який був день? Той самий. Коли всміхнулася й сказала: «Згодна».
- Потім уже не мав щасливих? — примружилася.
- Мав, мав! — сказав поспішно. — Їх стільки було, що й годі всі пригадати!.. Ти знову плачеш?
- Вітер якраз у вічі...
- То сядь до вітру спиною.
- Тоді тебе не бачитиму.
- Не змерзла?
- Ні.
- Та ти ж колись і влітку...
- До всього звикнеш. Знаєш, як без хазяїна! Робота, хата, діти. Глянь, дикі гуси, аж два ключі!
- Завіє скоро...
- Взимку й мені найгірше. Діла, мов кіт наплакав, лише одні думки.
- Думати — гарно...
- Тільки не денно й нічно.
- Шляхом пройшла машина. Стала побіля вруна озимини, притихла й рвучко помчала далі. Знову озвався трактор. З центру села долинула мрійно-жушлива музика...

— Люди живуть нівроку. Гарне село, доглянуте.
— Ми його брали тричі. Спалене вщент, покопана вирвами од снарядів...

— Страшно було?

— Не знаю... Просто була робота...

— Ви тут, а я оббігала вже півсела — ніхто не чув, не бачив! — підбігло дівча хазяйки, що прихистила, її, Уляну, як тільки вона приїхала. — Давно час снідати. А потім — у школі зустріч. І голова сілради просив, щоб ви зайшли до нього!..

— Я зараз, зараз, доню, — звелася Уляна з лавки. — Ти йди додому, а я слідом, Ось тільки...

— Може, допомогти?

— Спасибі.

Дівча пішло, краєчком ока зиркаючи на них з Андрієм.

— Вже йдеш?

— Пора. Чекають люди.

— Сьогодні йдеш?

— Треба. Привезти мають правнучку, бо в дитсадку у них ремонт.

— Приїдеш ще?

— Не знаю. Стара вже я. Здається, надходить час...

— Тримайся.

— Кому коли написано...

— Виходить, що й тут усе по плану. А як же війни?

— Війни — таке безглуздя!..

— Знову, сердешна, плачеш? Де ти береш ті сльози!

— Добре... Пробач... Не буду... Бачиш, я геть забула, що ти плачу не любиш...

— Ти вся тремтиш!

— Налєвно, це вже остання зустріч... Може, чим завинила...

- Що ти! Це я... Без мене...
— Ти був завжди зі мною.
Сонце пробило віття, зблиснуло на обеліску.
— Ще усміхнись! Ця усмішка!..
Очі заволокло туманом. Ледве знайшла стежину.
— Я вже піду.
— Щасливо.
— Ти не сумуй за мною.
— В озера теж сині очі... І в туману...
Вся у сльозах йшла від свого Андрія.
— Боже, яке безглуздя!..
-

ЗВУК ДЖЕРЕЛА

І не гадав, не припускав, що може бути така гнітюча тиша. Не міг сказати точно, як там було в дитинстві чи в ранній юності, але останніх уже добрих двадцять років він жив у звуках, як у повітрі. Музика була повсюди і повсякчас. Вона лунала в ньому, в його квартирі, в гостях і на роботі; про неї велись розмови; він навіть снів озвучено, і часто ті мелодії його будили, зводили посеред ночі, щоб зупинитись тихо та упокорено на білих нотних аркушах. Він не повірив би, якби йому сказали про цей беззвукий вакуум у ті хвилини, коли розносив ближніх у пух і прах на зборах чи на засіданнях; він без краплини фальші їм розтлумачив би, що після критики в душі митця розпалюється святий вогонь окриленості, новий порив до творчості змітає всі образи й дає насагу; силу... Боже, як він хотів би нині, аби з ним сталося таке прекрасне диво!.. Його й не дуже вдарили, так, зачепили краєм. Проте ніхто не виступив на захист, і це найдужче вразило. Він був модерний, модний, самозакоханий, упевнений, що міцно взяв, як кажуть, бога за бороду;

насправді ж не існувало ні борода, ні бога, а був нікчемний блазень, який смішив найбільше тим, що грав трагічно високу роль. Можливо, це занадто різко сказано, десь перебільшено (був із дитинства схильний до перебільшень та драматичності), але, по суті, його терзання мали свою причинність, реальний ґрунт.

Вже котрий день, ба місяць, маестро Бондар і не сідав до піаніно, не торкався авторучки чи олівця, щоб записати якусь мелодію. Його щось гнало з дому, із кабінету, від звичних речей, знарядь, що вимагали праці й мов докоряли йому безмовно за тужну тишу, за чисті нотні аркуші.

Щоб не лишатися на самоті, не віддавав свого Миколки до дитсадка, а цілий день возився з ним, поринувши в дитячий світ — складний, нелегкий, щедрий на несподіванки, але безмежно щирій, осяяний якимись первісним світлом ества людини, її природи, ще не засміченої гірким життєвим досвідом. Малюк так звик до батька, що й уві сні гукав його і плакав, коли, прокинувшись, не помічав його в кімнаті. Мати була як свято, як щось чарівне, бачене лише по кілька годин на день. Мамі малий радів, їй повіряв свої удачі й прикрощі, але в усьому іншому він покладався лише на батька...

Збиралися йти на прогулянку, коли дружина кинула, немов між іншим:

— Зустріла вчора Лебедя... Він написав новий концерт для скрипки й фортепіано... Казав, що вийшло гарно...

— Кожному своя дитина гарна, — сказав похмуро Бондар.

— Та ні, вже слухали й привітали.

— Чудово. Лебідь талановитий і перспективний.

— Питаю, чого це тебе не видно... Сказала, що ти нездужаєш.

— Ще прибіжить із квітами та мандаринами!

— Ти здичавів, Віталію, — зітхнула журно. — Став мізантропом.

— Вигадки. Я просто вичерпався, знезвучився, якщо так можна висловитися...

— Ти б написав якусь бадьюру пісню чи ораторію.

Лише махнув рукою. Поспішно взяв за руку сина, що вже чекав, споряджений совочком та самоскидом, і швидко вийшов, немов утік від неприємних йому розмов.

Надворі син потягнув його до гурту дітей та мам, проте Віталій Сидорович, покликавши на допомогу всю педагогіку, забив малому баки й повів його гуляти в гай, що вкрив високі пагорби за будівництвом та автобазою, аби в якомусь році перетворитись на справжній парк. Район лише освоювався, або, точніше, реконструювався у місто, і все довкола носило печать оновлення, переростання в нову, сучасну якість. Чомусь сьогодні Бондареві не захотілося стирчати між дітлахів, бабусь та мам, щось муляло його в цій ролі і гнало геть від товариства, в якому він проводив по кілька годин щодня і до якого давно вже звик. Можливо, встав сьогодні з негарним настроєм, а може, тому виною Лебідь з його концертом. Ні, він не заздрив, знаючи, що у мистецтві справжнім є лиш талант та праця, а все останнє — забавка, якою тішаються найбільше ті, у кого мало хисту. І все ж йому зробилось сумно якраз сьогодні, саме під час розмови з жінкою про нову річ колеги. Невже і досі в ньому сидить цей біс, ця зла і вперта сила, яка звела ні на що десятки, сотні нехай не геніїв, але талантів. Заздрість, лиш дай їй волю, з'їдає все в людині, що є у ній найкращого...

У парку пахтів асфальт, ще чорний, свіжий, вчора тільки покладений на головній алеї. І це також

роздратувало Бондаря, хоч він чекав на цю подію вже третій рік, відколи переселився у цей район. Тепер йому здавалося, що краще було б лишити природний статус гаю, з його травою, квітами та солов'ями. Правда, все це ніде не ділося, проте...

Миколці асфальт сподобався. Він обережно, але настирливо вивільнив свою долоньку з батькової, побіг вперед, вернувся, шугаючи чогось очима, і зупинився біля бордюра, де з-під трави білів пісок.

— Я покопаю трохи? — підняв на батька очі.

— Копай, копай...

Аж дивно! Колись цей гай дзвенів для нього музикою, все грало — небо, віття, гінка трава, кульбабки, шпаки, синиці, не кажучи про солов'їв, а нині гай німував. Шуміло віття, птаство перекликалось весело, лило блакить на землю високе й чисте небо, та не лунала музика, не озивалась на цю красу його душа.

Із парку, з пагорба, було далеко видно. Долина річечки, яка колись впадала в Либідь, а нині десь текла по трубах, давала простір зорові, підносила під небеса стару частину міста, й оскільки поруч, через яр, цвіла садками стрімка Батиева гора, то над вокзалом, димарями теплоцентралі й новою багатоповерховою Солом'янкою витало, ніби марево, давноминуле, що відійшло й відходило, поступаючись місцем під сонцем новій красі й лягаючи під дужий корінь дерева життя. Нестримний рух історії, природи, світу! Хіба давно Солом'янка була селом, містечком, а нині... Он, ліворуч, — скло та бетон, і все не менше, як дев'ять поверхів!

Миколка загув, немов машина, й повіз пісок алеєю. Невдовзі він звернув ліворуч, пересадив свій самоскид через бордюр і рушив стежкою між молодих берізок.

Віталій Сидорович пішов слідом. Оцей гайок нагадував йому Полісся, рідне село. Які там колись росли березняки! Здавалося, хтось сів їх, мов жито; вони, зелено-білі, буяли рівно й дружно, а густо так, що годі було пролізти... Запахло соком, який пили з надломленої березки... А ще — дубовим листям, прикритим чистим, білим, пухнастим снігом... Цей сніг, це листя йому являлися не раз, не два, він часто прагнув перетворити їх на мелодію, зробити спогад піснею чи просто музикою, проте не мав спромоги, не вловлював глибинної сутності, прихованої у кожній речі, явищі...

Наддав ходи, бо син дістався кручі і міг зірватись з неї. Аж якось дивно було дивитися на цей каньйон посеред міста. Зелена чаша, схожа на запорозьку порохівницю з кістки, вражала вимірами, ще напівдиким буянням трав, кущів, дерев. Над нею, на рівні пагорба, зависли жайворонки, й незвично було дивитися на них не знизу вгору, а якось збоку. Ген, ген в яру між вербами блищав струмок, який, напевно, брав свій початок із джерела...

— Хочу до тебе!.. — сказав малий, простягаючи до батька руки. Може, він натовмився, а може, йому зробилось страшно від простору і глибини каньйону. Зітхнув полегшено, як опинився в надійнім місці, і мовив уже бадьоріше, з відтінком жарту в голосі: — Машина теж на ручки хоче...

Радісно притис синочка і, сміючись, узяв машину. Йому подобалася ця жвавність розуму, це відчуття малим нюансів слова, настрою. Помітивши на лобі зморшки, Миколка не промине спитати: «Чому ти сварний?», або дізнатися, коли гроза минула: «Ти вже веселенький?» Яке це диво — діти!..

Вже час було вертатися: вони йшли довго, повагом, спиняючись то тут, то там, бесідуючи про світ, про землю, що відкривалася їм, як земля незнана,

terra incognita. Батькові — мов після сну, а синові— в своїх первинних чарах.

Впродовж останніх років Віталій Сидорович був у якомусь трансі, захоплений своїм талантом, музикою, засіданнями, прийомами і всім тим іншим, що полоняє людей мистецтва під час їх злету. Справді, він бачив світ із висоти польоту — реальний і нереальний, віддалений і через те прикрашений, поетизований. І не помітив, не спостеріг, коли почав шукати мотиви й теми лише в собі самому, в своїй душі та ще в потребі, що виникала відверто, гостро або приховано, сором'язливо...

Малий спинився, вражений червоним автокраном, що брав із купи великі сірі блоки і клав на розчин та арматуру. Мовчки потяг за руку батька на будівництво.

— Нам треба йти додому, вже час обідати, — хотів спинити сина Віталій Сидорович. — Ми й так затрималися.

— Ти що, не бачиш? Там кран! — промовив Миколка з докором.

Проти такого доказу, звичайно ж, нічого було сказати, й вони пішли до крана. Віталій Сидорович заходив на будівництво з острахом: йому здавалося, що всі машини повинні мчати якраз на нього з сином, а всі цеглини падати йому на голову. А ще боявся, аби їх хтось не вилаяв, не вигнав геть. Хоч сам він був із робітництва і виріс серед робочого сільського люду, останні роки не випадало йому нагоди побути десь із цим народом отак віч-на-віч, просто, без урочистостей, без сцени й зали або банкету. Правда, він часто згадував робочі руки трудівників села та міста, але все те було лише абстракція, ідея, дух. Тепер він бачив перед собою той дух у плоті й крові і ті робочі руки — в смолі й цементі.

З ним привітався низенький, огрядний дядько. А кранівник з борідкою та бакенбардами — кивнув Миколці і підморгнув.

Віталій Сидорович відчув, як сльози йому здушили горло. Так з ним бувало завжди, коли на обрії з'являлося його село, його дитинство... Нерви! А ще — натура, він міг розчулитися від горя й щастя інших, геть не знайомих йому людей, від голу, який забила в останню мить улюблена його команда...

Потер неквапно очі, удаючи, що вітер жбурнув в обличчя пилом, і подолав зрадливу слабкість.

З-за рогу ледь окресленого будинку вийшла русьва жінка — в брезентовій бахматій робі, з щитком, подібним до заборолу рицарів. Здивовано звела широкі брови й, засяявши усім округлим добрим обличчям, нагнулася до малюка.

— Як звати тебе?

— Миколка, — охоче сказав малий.

— А ти цукерки любиш?

— Люблю.

— Він зараз іде обідати, — втрутився Віталій Сидорович.

— Я потім з'їм цукерку, як пообідаю, — сказав Миколка швидко.

Жінка пластичним рухом видобула з кишені дві цукерки в червоних, мов жар, обгортках, поклала Миколці в жменьку й пішла собі.

— Спасибі... — сказав услід їй хлопець.

Всміхнулася і помахала йому рукою.

— Я зараз буду зварювати, — тукнула вже без посмішки, — то ви глядіть, щоб хлопець не поспував собі очей!

Віталій Сидорович заметушився, немовби квочка, яка почула про небезпеку, схопив на руки сина і вийшов мерщій на вулицю. Малий, було, захмикав,

обурений таким насильством, але на цей раз батькові стало снаги та вміння переключити його увагу на кошлудату кішку, що переходила статечно вулицю.

Як пообідали й малий заснув, Віталій Сидорович пройшов до себе у кабінет, сів на округлий стільчик до піаніно. Ні, не збирався грати чи щось творити, просто йому хотілося побути ближче до інструмента, який найпершим відчув, озвучив, відшліфував усе, що ним написано і що зробило його відомим усій республіці. Підняв тихенько кришку, провів рукою, — немов погладив, — по припорошених холодних клавішах... І знову відчув у грудях хвилю, що підступала йому до горла терпким, як терен, щемом... Бринять надяром жайворонки, летять купчасті хмари... Всмійнулася — не до Миколки, а вже до нього — електрозварниця, гукнула щось співуче, як розмовляють у них в селі, щось задзвеніло з присвистом — так дзвонять коси, коли їх гострять... І ось він уже сидить у лузі, серед кущів калини, і зачаровано спостерігає прекрасне дійство косіння трав. На луці, під неозорим блакитним небом ідуть ключем засмагли, міцні дядьки, в *andante* свищують коси, тривожно й солодко пахтить прив'яле на сонці сіно... І раптом немовби з самих грудей землі народжується й злітає пружно в небо косарська пісня... Спершу вона неквапна й стримана, якби потічок в очеретах, а далі враз вихлюпується безкрайм, вільним плесом, росте, вплітається в небесну чисту синяву... Ось косарі обідають, повісивши на віття дуба коси. Перемовляються, жартують стиха, по черзі п'ють із глечика джерельну воду. А він, малий Вігалик, сидить тихенько біля кринички й слухає, як жебонить живий струмок, що витікає з неї, як ніжно дзвонять промені в його сріблястих хвиляках, і так йому на білім світі хороше, що вік би тут

сидів і слухав!.. Гуде бджола — високо, тонко... Йй вторить джміль—низьким, розкішним басом... Десь падьпадьомкає в далекім житі перепел...

Тоді, напевно, і народилися в душі найперші його пісні, мелодії, що згодом винесли сільського хлопця на висоту, яка йому й не мріялася. Із неї він далеко бачив, протє, як нині він розумів, та далєч була немовби в якомусь мареві, хоча і світлому, та все ж оманливому...

Узяв акорд, але згадав, що спить малий, підвівся і підійшов до «панорами» — так називали в них у сім'ї чудовий вигляд на схил Батієвої гори та перспективу міста, що відкривалася із кабінету. Відчинив балконні двері. Тут, у колишній долині річечки, повітря завжди свіже і завжди вітер. Зимою зле, а влітку розкіш...

Із улововини, від дитсадка, долинув дитячий щєбет. На будівництві дзеленькнув кран і задзижчав мотором рушаючи. На автобазі хтось урочисто покликав Йосипа Нетудихату до телефону... Дєсь зазвучала музика — широка, вільна, чиста... Грав симфонічний, і добре грав... От тільки що?

Віталій Сидорович, щоб краще чути, переступив поріг, став на балконі. Звук не подужчав, не став йому знайомий... В передчутті приходу щастя затамував тривожно подих і враз збагнув, що то його мелодія — якась нова, незнана, наспівана йому цим днем! Він чув виразно то весь оркєстр, то скрипку або кларнет...

Метнувся в хату, рвучко штовхнув од себе двері й притис рукою — грає!!

Підбіг до столу, схопив папір та ручку, які лежали завжди наготові, і записав найважчу, першу ноту.

Враз стало тихо. Музика кудись спливла, розтанула... Гули машини. Вітер прошарудів газетою,

полишеною на розкладному стільчику... Хтось щось сказав надворі...

Віталій Сидорович зітхнув, поклав поволі ручку і знову сів до піаніно. Зараз вона прийде, повернеться, влетить каскадом звуків!.. Як це було раніше, було колись...

ДОРОГА

Ще затемна він попрощався з матір'ю і вийшов з хати на тиху вулицю. Автобус, яким збирався їхати до міста, вирушав на світанку.

У небі блимали великі зорі, немов умиті — чистенькі, свіжі. Злегка потріскувала пришерхла за ніч, помережана опалим листям дорога. Десь раз і вдруге несміло рипнули двері і закричав чийсь невугарний півень, проспавши пору. Дихнув тугий осінній вітер, зашелестів сухими стеблами кукурудзи, що вклякли журно попід тинами, й немов роздмухав вогонь у вікнах найближчих хат.

Серед села, на площі, горіли лампочки. Вони розгойдувались у верхівітті кленів, і через те усе довкола мінилось, рухалось, мов літнє марево.

Біля зупинки ще не було нікого. Пустельно й тихо. Як на німій планеті, яку не раз він відкривав у мріях у ще близькій і вже далекій юності...

Відчинив холодну хвіртку, зайшов у скверик, що був улюбленим пристанищем сільської молоді, і сів на лавці, покритій памороззю. Й завирували спогади! Струмками, квітами, дівочим сміхом, полинним сумом і солов'їним щебетом... Які були бажання, мрії! Аж защеміло в серці, перехопило подих від тих далеких, напівзабутих марень.

Тим часом неподалік почувся гомін, і до зупинки підійшли дві літні жінки. Потупцювавши біля

стовпа з бляшаним розписом руху автобусів, вони зиркнули кілька разів на нього і, не впізнавши, видно, заговорили про птахоферму й зава, який днює й ночує в курниках.

На тій же вулиці, якою Максим прийшов недавно, з'явилась раптом кремезна постать і все росла, росла і розкидала тіні у різні боки. У світлі лампочок було вже чітко видно берет, фуфайку та гостроносі туфлі. То був юнак, що розміняв недавно третій десяток. Він здався йому знайомим ніби, та чим пильніше придивлявся, тим більше впевнювався, що вперше бачив його.

Слідом за ним прийшло ще троє, а потім четверо пасажирів. Щоб не лицитись з носом, якщо збереться велика черга, Максим теж вийшов з скверика і приєднався до гурту.

Вже розвиднялося. Погасли разом і зорі, й лампочки. У гучномовці вгорі над площею щось загуло, зашкрябало, а за хвилину куранти пробили шосту й полився гімн. За п'ять хвилин повинен бути автобус.

Максим повернувся у той бік, з якого з'являвся він завжди, і став вдивлятись у сонну далеч. Знов защеміло в грудях, немовби він навик прощався з рідним селом.

— Не впізнаєте мене? — почув він раптом і озирнувся. Перед ним стояв той хлопець, який прийшов з його кутка, дивився просто в очі й ледь-ледь всміхався.

— Не впізнаю, — признався щиро й розхвилювався хтозна-чого.

— Дмитро Саєнко, — подав він руку.

Ну й ну! Так це Митько Саєнків, гроза садків сідських, ворон, дівочих кісок та вчителів!

Прибув автобус. Дмитро зайшов у нього одним із перших, зайняв два місця і помахав рукою.

— Сідайте тут, — підвівся він і пропустив Максима на краще місце, біля вікна.

Коли автобус рушив і попливли назад хати, гори, Дмитро нахмурич брови, притих, замислився. Максим роздивлявся скоса його обличчя і поступово знаходив риси того Митька, якого знав давно, ще як не їздив шукати долі. Великі очі, блакитно-сірі, як світанкова річка. Високий лоб, аж ніби випуклий. І добродушні, м'ясисті губи. Та щось було в його обличчі нове, незнане і не вловиме з першого погляду.

Автобус звернув ліворуч, і по обидва боки назад побігли гаї, поля та луки, на яких вибрикувало їхнє дитинство, завзято грало у «пекаря», будувало з гілля та сіна таємничі, пропахлі гірким вільховим листям курені, на конях мчало зі свистом й гиком, а потім мріяло біля нічних багрових вогнищ про те, що вже збулося, і про таке, яке ніколи, певно, й не збудеться.

— Щоразу сумно прощатися... — чи то спитав, чи то промовив сам до себе Дмитро. — Щоразу хочеться спинити автобус, на землю впасти і залишитись тут назавжди...

Чого завгодно Максим міг ждати від вітрогона Миті, але не цих сентиментальних слів і патетичних роздумів!

— Куди ж ти їдеш? — спитав він тихо, щоб не сполохати його ліричного настрою.

— На Сахалін. Поплавать хочу на риболовних суднах і глянуть в очі Тихому океану.

— Ти ще не плавав?

— Та як сказати... — розвів руками хлопець. — І так, і ні. Надвечір яюсь з тайги ми вийшли до Ангари. Ані душі живої, ані посудини. Хоч сядь та й плач. А нам на ранок потрібно бути на будівництві. — Дмитро сійнув очима, розправив плечі, немов

подужчав раптом. — Ми нарубали сосен, зв'язали пліт і попливли, як бокораші, униз по річці!

Максимові аж страшно стало, як уявив той утлий плотик на Ангари. Й завидно трохи. Лише з кіно та книг він знав про те, що далі Києва, десь за Дніпром.

— І допливли? — спитав він байдуже, хоч десь в душі глибоко плекав надію, що довелося їм пристати спішно до берега. І сміх і гріх — він ревнував Дмитра до Ангари, до плота і до тайги!

— Разом із сонцем, — усміхнувся хлопець.

Зітхнувши важко, Максим одвернувся від нього й дивився довго, як миготять берези й вільхи обабіч шляху. То тут, то там палали клени. І сосни гріли зелене віття побіля них..

— Ви не були в Карпатах? — немов навмисне, спитав Саєнко. — Отам краса!

Не одізвався навіть. Не стало сили признатись щиро, що десять літ він протирав штани в конторі і мандрував лише у снах і в кріслі, сидючи перед екраном кумира ледарів — телевізора.

— Їх порівняти можна хіба з Кавказом.

— Ти й на Кавказі був? — спитав Максим із заздрістю.

— Був. Як турист. Преміювали торік путівкою на будівництві ГЕС у Нуреку.

Шофер спинив автобус.

— Перекур! — оголосив бадьоро і перший вийшов з машини.

Довкола був дрімучий ліс, понад дорогою порослий густо кущами вільхи й поліським чудом — азалією. Під трав'янистим пагорбом в кущах ожини дзюрчав струмок, що витікав з кринички.

Пили смачну джерельну воду, вдихали свіже міцне повітря, настояне на хвої, листі, осінніх ягодах та грибах.

— Ти глянь — горілочка! — гукнув Дмитро й зірвав, нагнувшись, червону ягідку. Він роздивлявся довго налиту жаром маленьку кульку, а потім поклав у рот й заплющив очі від задоволення.

— Хильнути любиш? — спитав Максим зраділо, немов йому була від того якась приемність.

— Та ні, — махнув Дмитро рукою. — У мене інша пристрасть...

— Яка? — не міг діждатись, поки він вирве і з'їсть пучечок ягід.

— Класична опера.

Максим розсміявся вголос.

— А до чужих садків не зазираєш більше?

Дмитро зітхнув:

— Вже років десять!

— Товариші, поїхали! — гукнув шофер, і пасажери, понабиравши в пляшки та фляги води, стали займати свої місця.

Не розмовляли більше. Дмитро дрімав, насунувши берет на лоба й сховавши руки в рукави. А Максим ніяк не міг заспокоїтись. Якась журба, якась тривога заповнили душу і розлились по всьому тілу терпкою млостью. Він пригадав, оглянув збоку своє життя й ледь не заплакав з туги. Що він зробив? Чого добився? Яку користь приніс він людству і чим прославив своє ім'я?

На авгостанції він розпрощався з Дмитром Саєнком і пішки по велелюдній вулиці пішов додому. Не брав таксі і не сідав на інший транспорт, аби побути трохи на самоті.

Сіяло сонце. Спадало листя і гаптувало золотом побляклі клумби, асфальт дороги і тротуари. Машини, люди — все ворушилось, рухалось, кудись спішило, до чогось прагнуло. Спини на мить — і буде мертве царство, бо для всього, що народилось рухатись, і смерть, і спокій — одне і те ж.

Не поспішав. Переступав багряне листя, що тріпотіло, борсалось і не здавалось осені, вже навіть лежачи на землі...

Ось ще квартал, і він вже вдома, в затишку. Прийде в контору завтра, втягнеться в свою роботу — і все мине, розтане в далечі, як дим, як марево. Залишаться папери, справи... А Сахалін, Кавказ, Карпати і все, що десь за видноколом побуту, для нього буде такою ж мрією, як Марс, Юпітер і всі незнані інші планети...

Він зупинився вражений, чомусь дістав хустинку й знову її сховав. Оглянувся довкруг, немовби не міг впізнати вулиці, якою ходив щодня, людей, яких здебільшого знав у лице, і раптом відчув, що далі не зможе жити, як досі жив, що мусить нині ж вирватися на вільний простір світу, поїхати на Сахалін, скажімо, або на БАМ... На БАМ, на БАМ! До Тинди грошей вистачить, а там... Не перший і не останній! Заробить. Силу має, здоров'я теж!..

Розправив плечі, випрямився. Обдумуючи, коли і що потрібно йому зробити перед дорогою, мерщій пішов додому.

ДИТЯ ЛЮДСЬКЕ

Сьогодні вона була якась незвична. Павло одразу вгледів цю перемену й розхвилювався. Може...

— Сідай, — прибрала з крісла книжку.

— Читаєш?

— Ет... Проглянула... — сказала глухо і зашарілася.

Павло побачив малюнок жінки із немовлям, а назви книжки не прочитав.

Завжди така сувора з ним і стримана, тепер вона дивилася на нього тихо, лагідно і ніби трохи аж

насторожено, немовби за дві доби, відколи вони не бачилися, щось потрясло гіркі основи їхніх гірких взаємин. Хтось десь колись зневірив її в людській порядності, і через те вже більше року невинно страждав Павло, а нині вона немов одтанула, побачила якийсь просвіток у темно-сірій масі чоловіків. Щоправда, з тим патлатим Аликком вона й раніше була привітніша, коли не більше...

— Ось почитай журнальчик, а я зготую каву. Ти любиш з цукром чи несолодку?

— Байдуже.

Ні, щось у лісі здохло! У цьому домі він, скільки ходить, іще й води не випив склянки, і раптом — кавва! Може б, давно забув сюди дорогу, коли б міг дати раду своєму серцю. А ще — йому здавалось іноді, що попід льодом нуртує щось, пролизує холодну кригу. Може, то все була лише його уява...

— Тут є стаття цікава... — ввійшла Валерія. — Ти натомився дуже?

— Пробач, — прикрив окоріше рота.

— Далеко їздив?

— До Конотопа. Туди й назад.

— Було б поспати спершу.

Розвів руками.

— Знаєш, я все боюсь, що якось вернуся з рейсу і не застану тебе...

Всміхнулася і не спинила його, як завжди.

— Так любиш? — кинула через плече виходячи.

Не встиг сказати — зникла. Ще позавчора, як він укотре пропонував їй одружитися, Валерія не побажала й слухати ні слів кохання, ні мрій про те, як гарно буде їм жити вдвох, а нині сама спонукає його до вияву тих почуттів...

— Я вчора купила диво-кави, — ввійшла Валерія, несучи тацю з чашечками та кавником. — Що смак, що запах!..

Від слів її, від м'якості її ходи, від тону її розмови Павлові терпло серце. Із безнадії, що налягла давно на нього, став пробиватися зелений, свіжий паросток. Йому було і лячно, і так, до сліз, чудово, що він не годен був озватись путнім словом.

— Мо', коньячку до кави?

— Ні, ні!..

— Не п'еш? — примружила іскристо сірі очі.

— Чому ж...

— На свято, не більше двох-трьох чарочок?

— Вгадала.

— Всі так кажуть, допоки «косю, косю...», а загнуждають — тоді держись!

— Я справді...

— Ну, припустимо, — підсунула до нього столик з кавою. — Бери, бери, не бійся!

— Чого мені боятися...

— А причарую?

— Мокрому дощу не страшно.

Сьорбнула мовчки кави й поставила прозору зграбну чашечку. Її рука здавалася Павлові теж прозорою; лише живою, трепетною. Нараз йому схотілося — нестерпно, дико! — підсунути під ті чарівні пальці свою студену голову, відчутти ніжний дотик її долоні й притихнути під тим покровом...

— Ти машиніст, а завжди такий охайний. Як це?

— Електровоз! Сидиш собі, натискуєш маленькі білі кнопочки — і він летить. А стомишся — вмикаєш автомашиніста...

— Як у ракеті чи в літаку?

— Ну, може, не зовсім так... У нас же рейки все-таки...

— Холоне кава.

— Дякую.

Пили й мовчали. Тоскно десь гув літак. Невдовзі й він затих.

— Пішла б за мене!.. — сумно зітхнув Павло.
Рішучим звичним порухом відкинула з лица волосся, випросталася, мов бронзовіючи.

— Бездушна ти...

Впилася в нього сірим колючим поглядом і враз спитала з посмішкою:

— А ти — душевний, добрий, по вінця виповнений палким коханням? Правда?

Не знав, що їй сказати.

— Принаймні... Не очерствів...

Валерія вже схаменулася. Дивилась якось болісно, зніяковіло.

— Пішла б, пішла б... — озвалася вона крізь сльози. Помовчала якусь часину й кинула йому в лице, мов камінь:

— А знаєш ти, що я... Що я чекаю...

— Царевича й вітрил рожевих?

— Дитину!..

Тиша запала чорна, як безпросвітна осіння ніч.

— Хто ж він? — спитав Павло нарешті хтозна для чого.

— Алик.

— Коли весілля?

— Як свисне рак! — сказала зло. — Дав драла, коли дізнався.

— Бачиш, які вони, ці жевжики...

— Ти — кращий? Всі однакові!

— Принаймні я не втік би...

— Ви любите жінок веселих, дужих. А як біда...

— Дитина — то не біда, а радість.

— Десь чув чи сам вважаєш? — примружилася

Валерія.

Знизав плечима.

— Це як тепло, як дощ, як сонце...

Відкинула з лица волосся, глянула на нього пильно і запитала:

- Любиш мене?
- Люблю.
- Візьмеш мене такою?

Павлові дух перехопило. Гаряча хвиля вибухнула десь біля серця в грудях, шугнула в ноги, в голову...

— Не треба зараз відповіді! — піднесла руку. — Завтра прийдеш і скажеш. Тепер же йди... — торкнулася його плеча рукою.

Отямився аж у дверях парадного, коли вхопив повітря. Накрапав дощ, і так запахло зеленню, корою, соком... Берези, мабуть, уже вдягли сережки... І їй сережки личать... У тих, які купив давно і не посмів подарувати, було б їй гарно!.. «Візьмеш мене такою?» Не вірилося у те, що сталося, що впало нагло, мов сніг у травні. Хотілося, щоб це був сон, щоб зараз він прокинувся і подзвонив Валерії і щоб вона... Не сон, не сон!.. Як прикро, що він був поряд, що він боявся глянути на неї зайвий раз, а той джигун тим часом... Жінки, жінки!.. На очі йому набігли сльози, і він спинився, бо світ поплив, ламаючись і перемішуючись...

Як подолав ту слабкість, звернув у парк на пагорбах, де на осонні горіли жовті вогники якихось раних квітів, а по ярах та затінках межі дерев таївся сніг. Сороки мостили гнізда, шастаючи сюди-туди у верховіттях струнких беріз. Граки обсіли густо старий осокір, і там стояв такий гармидер та будівельний запал, що довелося податись в інший, тихіший бік. Аж дивно: то він чекав, як вирішать його прийдешню долю; тепер мав сам вирішувати свою й чужу!.. До цього треба звикнути, настроїтись на інший лад. Коли б не те «такою», він знав би, що робити, він зараз був би найщасливіший у всьому світі... Власне, що відбулося? Ти любиш її чи ні?.. Любов конкретна, люблять не взагалі, а ту чи іншу... Інша! І в цьому суть. Вродлива, горда, вільна;

і раптом — Алик. Ну, хай би щось там путне, а то ж — худе, цибате, прищаве ще й кривоноге в джинсах!.. Чудовий батько... Добре, що хоч утік... Ти заздриш йому!.. Я? Заздрю?.. Тому й береш його на кпину. Може, душа у нього... До чого тут його душа?.. Ти цинік, Павле!.. Покинув її, дав драла, а ти про душу говориш... Ну, добре, Алик, сякий-такий, та йдеться вже не про нього... Йдеться про те, що він стоятиме завжди між нами!

Мабуть, останню думку Павло сказав уголос, бо дві школярки, що пробігали мимо, враз озирнулися і засміялись.

На головній алеї парку, біля піску, хтозна для чого сюди привезеного, зібрався гурт малюків. Бабусі й мами стояли осторонь і жваво про щось бесідували, а «юнь» трудилась мовчки. Народ серйозний, вдумливий... Ростиме такий без батька... Це неприродно, дико!.. Нерідний батько також не дуже... Я полюблю, поволі звикну... Чужа дитина... Ні, не чужа — Валеріїна! У ній, напевно, буде щось од Валерії, те, що мені подобається, що в ній люблю...

Згадалось: мати жде на обід. Ого, вже пів на п'яту! Хвилюється, чи з ним чого не сталося. Ой, сталося, сталося, мамо!.. Вперше поставив поряд маму й Валерію. Чи ж то вони поладять?.. Сказати чи не сказати матері? Сказати страшно: раптом вона розплачеться, почне наполягати, щоб він не брав, ополчиться супроти дівчини... Гм... Хто ж вона: ще дівчина чи молодиця?.. Лізе таке дурне у голову... А не сказати — отже, йти на обман, брехати рідній матері. Неправда річ підступна: спізнайся з нею, потім не розминешся...

Було тривожно й прикро. І не гадав, що так початись може його любов, найкраща його пора. Це ж з перших днів неправда йтиме поряд... А що йому, маленькому, з твоєї правди, нащо вона йому! Він

хоче жити, мати все те, що й інші діти, а найперше — батька з матір'ю...

Йшов гомінкою вулицею, мов у тумані.

— Випив, то ляж проспись! — гукнула йому огрядна тітонька, з якою він зіткнувся, не перевівши завчасно стрілки.

Всміхнувся тітці. Випив!.. Його гірка або солодка чаша ще попереду... І тут йому так захотілося махнути на все рукою, піти — побігти! — взяти її за плечі, поцілувати й крикнути: «Моя! Моя!» Павло спинився навіть, постояв якусь хвилину і рушив далі: в такому ділі поспіх лише зашкодить. Скаже, що вітрогон... Валерія!.. Його Валерія... «Чия це така гарненька жіночка?» — «Павлова». — «І де він тільки таку доп'яв!..»

Усміхнений став на порозі.

— Мамо!

— Прийшов нарешті... — вийшла назустріч мати. — Він бродить десь, а я душею тлію...

— Мамо, женитись буду!

Всміхнулась, зморщила куточки вуст, немовби збиралась плакати.

— А хто ж вона? — спитала.

— Валерія! Найкраща в світі дівчина! — змахнув Павло руками.

— Хоч показав би...

— Завтра. Прийдемо вдвох з Валерією, і я скажу: «Знайомся. Найкраща в світі мама!»

— Ти не обідав, певно, найкращий в світі син? — всміхнулась і пропустила його на кухню.

Ів борщ, прицмокуючи від задоволення, і поглядав на матір, що поралася біля плити. Сказати чи не сказати? Напевно, їй було б спокійніше, якби не знала правди... Валерія теж увійшла б у їхній дім без зайвих сцен. Малий онуком був би цілком законним...

— І хто ж вона? — спитала знову мати.

— Працює в бібліотеці.

— Яких батьків?

— Я не питаю. Хіба це має значення?

— Хтозна... — зітхнула. Плечі її обвисли, і вся вона неначе стала меншою, беззахиснішою.

Павло відчув, як серце йому виповнюють любов і жаль до матері. Він мов прощався з нею, помимо волі зраджував її, єдину, рідну. Тепер у нього будуть його любов, Валерія, а мати... Мати відійде убік, відчужиться, хоч буде поряд... А ще — збагнув, що він не зможе від неї критися, що зараз же усе розкаже, перекаже на ці вузькі, сутулі плечі тягар, що ліг так нагло йому на душу...

Вранці вдягнув найкращий, новий костюм, купив троянд, ледь-ледь розпуклих, з крапельками роси на листі, — і подзвонив Валерії.

— Алло... — озвалась та насторожено.

Павло чомусь злякався. Лише сопів у трубку.

— Це я... — нарешті мовив. — Дозволь зайти.

— Чекаю.

— Валеріє! Я так... Я так!..

— Не треба по телефону, — сказала тихо, лагідно й поклати трубку.

Ішов статечно, стримуючи бажання бігти, летить на крилах, линути, як лине думка. Не став чекати ліфта, що поглядав кролячим червоним оком, а збіг по сходах і подзвонив так різко і нетерпляче, що за дверима почувся біг, а ще за мить Валерія вп'ялась у нього довгим тривожним поглядом.

— Це ти... А я думала, що десь горить... — всмінулася.

Павло вручив їй квіти.

— Проходь.

Зняв куртку та капелюх, пристроїв їх на вішалці у коридорі і, прислухаючись, як гукає у груди

серце, ввійшов у ту ж кімнату, де розмовляли вчора.

Невдовзі прийшла Валерія. Поставила на столик вазу з його трояндами і, підступивши до нього зовсім близько, спитала:

— Ну?

Павло всміхнувся.

— Знаєш, я так люблю!..

— Береш чи ні? — спитала різко, мружачи суворо сірі очі.

— Беру, беру! — змахнув руками. — Звісно, якщо ти згодна... Мама моя також...

— Ти й мамі сказав про це?! — жахнулася.

— Вона не проти! Каже, дитя людське...

Упала йому на груди і причаїлась. Потім озвалась тихо, плачучи:

— Пробач! Я все те вигадала... Мое ти миле, добре дитя людське!..

Павло обняв тремтячі плечі дівчини і так стояв, не знаючи, як бути, що сказати. Десь із глибин його ества здіймалася і розросталась велика, світла радість. А трохи згодом вона, та хвиля щастя, взялася тихим жалем за чимось марно втраченим, і стало прикро...

ВОДА З КРИНИЦІ МОЛОДОСТІ

Вже другий день Мирон ходив селом, поновлюючи в душі картини давноминулих літ. Вони жили у ньому всі довгі роки, відколи виїхав і загубився у білім світі, проте поблякли в пам'яті, пожухли, ніби старі осінні трави. Останнім часом, правда, коли пішов на пенсію і перестав крутитися в щоденнім вирі цеху, те, що давно минуло, поволі стало ближчати, будити думку, кликати. Було сидить на лаві, «пасе» онука, а сам, мов той лелека, кружляє вільно

й легко над сіножаттю, де тонко дзвонять коси й злітає в небо пісня... Або над полем, чорним од свіжих скиб та галок, що йдуть услід за плугом, вишукуючи собі поживу... Іноді йому являлись друзі його дитинства й молодості; чув голоси, окремі фрази, жарти, дівочий сміх... Вночі йому не спалося. Вставав, ходив тихенько, щоб не збудить онуків, і прислухався до шуму вітру, чиїхось пружних кроків по хіднику, до власних своїх думок...

І ось він тут. Йде вулицею, вихоплюючи очима давне, знане. Цей явір був, здається... Був, був! На ньому граки мостили гнізда. А нині — тихо... Що з ним? Усох сердешний... Поряд уже буяють клени, п'ють сонце, ловлять бруньками вітер... Он хата баби Теклі! Чи ж то жива? Була тоді старенька, а зараз їй... вже десь під сто... Зітхнув і рушив далі.

— Добридень!

Зняв кашкета і відповів. Дивився вслід чоловікові, що обминув його допіру, й не впізнав. Щось ніби... В ході, в плечах... Здається, хтось із Костенків...

Біля ставка, обсаженого розлогими старими вербами, Мирон притих. Тут ось, на цих колодах... (Колод нема!..) вони колись збиралися по вечорах, Володька грав на гармошці...

Ночь темна, не видна
В небе луна.
Как усталый солдат,
Дремлет война...

А з-під верби світила йому очима Самкова Галька. І хоч пройшов усю війну, принісши з неї два синіх шрами, Мирон не смів віч-на-віч заговорити з нею, торкнутися її плеча, обняти. Йому було за щастя дивитися на неї здалеку, вслухатися в її

шовковий голос, в її такий дитячий, сріблястий сміх... Поїхав шукать роботи в Київ, а Галька взяла та й вийшла заміж за гармоніста!

Греблею пройшла машина. Мирон скривився: клапани її мотора так стукотіли, що підмивало побігти слідом і, наздогнавши, вилаяти шофера.

За ставом обабіч шляху тяглись поля впереміш з березняками. Мирон зійшов на пагорб з крислатим дубом, і дух йому забило від панорами, яка відкрилась зору. Зелені вруна озимини вже хвилював весняний теплий вітер, а над ріллею пливло прошите променями сріблясте мрево. На тому тлі біліли, мов величезні кулясті квіти, кущі черемхи й купали віття в сонці гурти беріз... Все, як колись, в його дитинстві, юності!.. Тут пас корів, вигойдювався на пружнім вітті в черемхових духмяних джунглях... А там орав і сів льон... Як він врунеться зелено і як цвіте небесно-синьо!..

Мирон примружив очі й побачив повінь льону, старенький трактор, матір, що йшла до нього полем, тримаючи в руці зав'язаний у білу хустку горщик з пісним борщем...

Дістав цигарку і запалив. Димок щипав у горлі, туманив зір... Гай, гай, розм'як душею, голубе!..

Згадав, що тут, під пагорбом, жива криничка. Глянув довкруг, шукаючи, куди б подіть недокурок, осміхнувся, нараз згадавши, що він на вольній волі, посеред нив. Спустився до джерела, що било внизу з-під каменя, виповнюючи ущерть цямрину, і, нахилившись, напився так, як пив колись, без черпачка. Вода ломила зуби, пахла чомусь корою... Випростався й побачив бусла, що походжав долиною, якою біг струмочок, що починався біля кринички й ген-ген впадав у річку. Колись весною риба заходила в його прозору холодну воду, й вони, малеча, ловили її руками...

Зі шляху почувся гул машини. Урвавсь враз, на-
томість долинув звук сигналу.

Мирон звів очі: полем до нього йшов Овсій Гуль-
ко, його далекий родич і голова колгоспу. Вони вже
вчора бачилися.

— Ну, як вода? — всміхнувся.

Мирон зітхнув.

— Не те, що в крані, з хлоркою?

— Корою пахне...

— Молодістю! — подав Овсій міцну, засмаглу
руку. І теж напився нахильці. — Щодня сюди наві-
дуюся...

— І?

— Ось, як бачиш, — розвів широко руки. — Нів-
року ще.

— Міцний, міцний, — підтримав його Мирон.

— Поїхали? Підкину тебе в село, а сам гайну
на ферму. Прибігла вранці Галька і крик зняла, що
щось там у них не так, як треба...

Миронові завмерло серце.

— Галька?.. — озвався, ледве чуючи свій влас-
ний голос. — Ота, Самкова?

— А то ж яка! — змахнув Овсій руками. — Там
рот — немовби верша...

Мирон не став допитуватися, чим допекла Овсі-
єві Самкова Галька, йому було достатньо, що та
жива. Відколи він приїхав, весь час тягло піти до
неї, глянути хоча б краєчком ока, та все не йшов —
боявся...

Старенький газик пирхав, гарчав, димів.

— У тебе що, Овсію, нема механіка? — спитав
Мирон скривившись.

— Є. Тільки він у пляшку більше дивиться, ніж
у машини.

— І терпиш?

— А хто мені дасть ліпшого?

Мирон хотів сказати, що «ліпший» тут ось, поряд, але промовчав.

— Може, даси мені свою машину на кілька днів?.. Я спробую... — спитав нарешті.

Овсій натис на гальма.

— Ти тямиш у цьому ділі?

— Трохи... — знизав плечима. — Останніх двадцять років робив механіком на ремзаводі...

— Сам бог послав мені тебе, Мироне!

— Не бог, а пенсія.

Вони сміялися довго, балакали про се, про те, немовби раптом зменшилися роки розлуки й зросла взаємна приязнь, яка живилась нині не тільки давнім, спогадами, а й спільним ділом.

Увечері Мирон почав збиратися до Гальки в гості.

— Куди це ви? — спитала його небога, в якій жив.

— Сходжу в село, провідаю стару знайому... — знітився.

— Кого? Якщо, звичайно, не секрет.

— Та... Гальку.

Запала тиша.

— А що? — спитав Мирон стривожено.

— Як стала вона вдовою, наш батько ледь не покинув матір...

— Володька вмер?!

— Вже років десять тому. Так що дивіться, дядьку...

— А що мені! — всміхнувся. — Я теж давно самотній.

— А діти?

— Діти, діти... У них свої турботи...

На вулиці Мирон збагнув, що радий її вдівству, що зовсім йому не жаль замовклої навек гармошки молодості. Аж стало прикро. Минуло стільки літ, а він і досі...

— Здрастуйте!

Гурт дітлахів пройшов назустріч. Мабуть, були в кіно, у клубі. Тут клуб такий поставили, який не снився навіть його ровесникам... Скільки їх залишилось на цій землі? Розкидані по всьому світу... Добре, що він живий, що зміг сюди вернутися. От тільки жаль, немає хати їхньої, садка, тополь...

Стемніло. На небо густо висипали великі, чисті зорі. У місті зір не видно — довкола море світла, й вони у ньому тонуть... Запахло цвітом вишні, клейким вербовим листячком... Озвався, спершу тихо, а потім дужче, нічний співець. Невдовзі його підтримав другий, а потім третій... Ніч ожила, відбилася в Мирона в серці тривожним, милим щемом. Він зупинився, довго стояв і слухав... Якось в такий чарівний вечір він проводжав додому Гальку... Мовчки. Усі слова від нього порозбігалися хтозна-куди й зібрались тільки вранці, коли прокинувся і став безмежно лаяти себе за те, що вчора мало статися, проте не сталось...

Хата стояла та ж, з якої колись забрав Володька Гальку і до якої вона вернулася, залишивши нове обійстя синові. Світилося в обох кімнатах, і сяйво з вікон падало на вкрите бростю віття розлогої старої яблуні. Із хати чувся гомін, що то стихав, то знову лнув дужче... «Зайди від шляху, Сидоров!..» — гукнув хтось хрипко. Вдарила лунка коротка черга...

Мирон зітхнув полегшено: це телевізор! Ступив до хвіртки, збитої з вузьких штахетин, і, відчинивши її покvapно, увійшов у двір. Стежина була вузька, заросла обабіч буйним споришем. «Живе сама», — подумалося. Намацав клямку, звично натис великим пальцем і увійшов до темних сіней з долівкою, що пахла свіжим глеєм.

— Заходь, заходь! — почулося, коли постукав у хатні двері.

Голос такий, як був! Неначе не прошуміли десятки літ, не збігла їхня молодість в ріку життя.

Спершу він не впізнав у жінці, яка його зустріла, ту, давню Гальку. Коли ж вона всміхнулася і повела бровою, схвильована його появою, Мирон відчув, як тілом його проходить радість...

— Я чула, що ти приїхав, — мовила, так ніби вони не бачилися найбільше місяць. Вона була огрядна вміру, з рум'янцем на всю щоку і чорним, без сивини волоссям.

— Ну, як живеш? — спитав, забувши і привітатись.

— Та, помаленьку... Ферма, город, онуки... Ти у відпустці, мабуть?

— На пенсію недавно вийшов.

— Літа, літа... — зітхнула. — Живеш, я чула, в Києві?

— Живеш — коли працюєш. А так — тиняєшся з кутка в куток.

— Ой, правда, правда... Що ж це я! Проходь, сідай, будь ласка, — дала йому дорогу. — Я зараз щось зберу на стіл.

Світлиця сяяла порядком і чистотою. Меблі були нові, модерні. На стінах висіли дві картини й таріль... А поряд — за склом у рамці — сімейні фото. Як споконвіку!.. Ось батько й мати Гальчині... А це Володька, парубком. В кашкеті, з пишним чубом!.. То, певно, діти їхні... нівроку, славні дітки...

І раптом Мирон побачив себе — у повній формі, при нагородах! Міг присягтися, що не давав їй карточки...

— Знайоме фото? — ввійшла нечутно Галька. Поставила на стіл тарілки, пляшку. Ступила до телевізора й натисла кнопку. Тиша...

— Де ти її взяла? — спитав Мирон здивовано.

— Поцупила в сестри твоєї.

Миронові з грудей піднявся й застряв у горлі терпкий клубок. А потім зробилось жаль себе, її, Володьку...

— Сідай, Мироне, вип'ємо, щоб не журились дома, — сказала Галька.

— Було б кому журитися...

— А жінка, діти, внуки?

— Жінка давно померла, діти — самі батьки, а внуки — ці скучатимуть... Найменше. Таке потішне...

— Горілку п'єш чи вже вино?

— Горілку. Трошки...

Сіли одне навпроти одного, неквапно, мовчки випили.

— Бери закушуй, — припрошувала, скривившись тяжко, Галька. — Ось холодець, капуста, риба...

Мирон узяв шматочок хліба — м'якого, майже теплого, що впав йому одразу в очі, збуриив забуте щось, далеке.

— Сама пекла?

— Люблю домашній, житній.

Поклав до рота. Мрійно примружив очі... Мати виймає з печі й кладе на дошки столу гарячий хліб... Малеча сидить на лавці, дивиться й ковтає слину... Ось буханець розламано на п'ять шматків...

— У місті, мабуть, ліпший? — спитала Галька жорстко.

І тут Мирон згадав Гулька й небогу, недобре їхнє слово про господиню.

— Це — справжній хліб! Такого і в снах давно не куштував, — промовив він схвильовано.

— Я все життя печу сама... — сказала.

Миронові зробилось душно. Налив і випив другу.

— Завтра йду на роботу, — мовив.

— Овсій казав. Надовго?

— Ніхто не знає, скільки йому життя відпущено...

Під вікнами почулись кроки, грюкнули сінешні двері, хатні, і на порозі постав Овсій.

— Здорові будьте, пивши! Іду, дивлюся, світить-ся. Ну, думаю, Мирон вже тут! І точно.

— Сідай до столу, бовкало, — всміхнулась Галька й підсунула йому стілець.

— Я сяду, — сказав Овсій погрозово. — І переб'ю розмову вашу лагідну... А не дай бог, Мирон поїде знову, то я!..

— Нікуди він не поїде, — сказала твердо Галька і зашарілася.

— Наїздився, — додав Мирон.

— Ну й славно! Ну й молодця! — обняв Овсій Мирона.

Од Гальки вийшли, коли село вже спало. Вкруг ліхтарів обабіч вулиці вились нічні метелики. У вербах десь над ставом два солов'ї змагалися за ніжне серце любки. Хтось увімкнув транзистор, пробіг по сонних хвилях і заспокоївся. У полі гув трудяга трактор...

— Ну, будь здоров, — зітхнув Овсій, спинившись біля великого, з балконом, дому.

— Бувай, — стис руку йому Мирон.

Притихли, немовби на щось чекаючи.

— Лиха людина хліб не спече, Овсію... — сказав Мирон.

— Дай боже!..

Ішов селом, купався в цвіті, в зорях, у плині мрій про дальше своє життя, і так йому ставало добре, радісно, що защеміли очі й затерпло серце...

Дістав води з криниці, продмухав цвіт кленовий і всмак напився.

Весна була мінлива, рання. Власне, зими й не бачили: незвична тепла осінь, з опеньками до середини грудня, вже десь у січні переросла поволі в завчасну і через те якусь аморфну весну. Спочатку ждали снігу, морозів лютих та хуртовин, а далі звикли, втішались навіть цим субтропічним кліматом, який здавався дивом навіть ЕОМ бюро погоди.

А для Таїси Федорівни, чи просто баби Тасі, оця теплінь узимку була бідою. Господи, вона так ждала холоду, так сподівалася хоч кілька місяців пожити трохи легше!..

Таїса Федорівна зітхає тяжко. Не від печалі, а просто так, за звичкою. Пожити легше — мрія, якій, видать, не збутися. Можливо, це й на краще. На старість лізуть у сиву голову сумні думки... Ось їй порою зробиться так незвично тяжко, так опоясують її картини баченого та пережитого, що хоч біжи світ за очі. Але хіба хто втік від себе!.. Добре, що їй немає коли, як кажуть, і вгору глянути. На відпочинку — що й на роботі. Якщо, звичайно, не пуста в тебе в хаті. Відколи пішла на пенсію і народилася онука Оля, ні вихідного в неї, ні вільної хвилини сісти й перепочити. Хіба в неділю, коли дочка й онука ідуть гулять, чоловіки кудись зникають. Тоді для неї розкіш. Поодчиняє всі вікна навістіж і варить їсти чи прибирає. На протязі їй легше дихати, не обсипає гарячий присок груди...

Сьогодні будень, робочий день. О восьмій ранку вони вже вдвох із Олею. Мала ще спить, посопує кирпатим носиком. Два роки тільки, а вже яка розумна і спостережлива. Найменша зміна настрою бабусі Тасі не промине її уваги... Зачеберяла, неначе зайчик, ніжками — і ковдра збоку. Щось

мимрить, важко дихає. Хоча б, сердешна, не простудилася! Учора сів дощик, весняний, теплий, лагідний, а все ж було весь день волого й вітряно. Дорослим розкіш, а для малих... Вони тепер тендітні, незагартовані. Їх бережуть, немов зіницю ока. І як же не берегти, коли одне, од сили двійко. Моторошно... Он їх було у мами троє, а залишилася вона одна. Всі — на війні. Брати, батько, мати. Вона сама вціліла чудом. Не раз, бувало, ішла назустріч смерті, а та її обходила в останню мить...

Дзвінок. От лишенько — розбудять Олю. Вибігла в коридор і — до дверей, щоб знову не подзвонили.

— Добридень вам. Хазяїн дома?

Сусід. Не спиться, рани підводять з ліжка.

— Ні, на роботі, — тихо йому одмовила, ще й озирнулася, щоб зрозумів, що в хаті сплять. — Ви щось хотіли?

— Просили скласти список усіх ветеранів у нашій домі. Він воював?

— Аякже. Від першого і до останнього.

— То я зайду увечері, після роботи.

— Будь ласка.

Знову тихо. І тільки душно, спека, як у пустелі. Зняла кофтину. Вмилася. Пече. І тягне димом... Пішла мерщій у кухню — ні, все гаразд, нічого не пригоріло...

О, вже гукає! Дивно, онуку дужче любить, ніж власну дочку, коли була малою. Може, тому, що в молодості людина більше думає і вболіває сама за себе, й лише з літами приходить мудрість і розуміння найпотаємніших глибин життя...

— Йду, йду, Олюню! — вдягла швиденько кофту: внучка повинна бачити її завжди охайною, вона ж бо все «записує», не пропускає поза увагою...

Десь за годину вони виходять у мандри: треба купити щось і погуляти. Клацнув замок дверей,

і вкотре стенулася від того звуку Таїса Федорівна: їй кожен раз здається, що всё, що більше їй не ступити на цей поріг. У сорок другому отак тихенько клацнув замок її квартири у Ленінграді — вернулася у сорок п'ятому й стояла довго перед руїною — одна в усьому світі, з п'ятох одна...

У ліфті душно й млосно. Здається, світ провалюється, аж завмирає серце. Й коли, нарешті, він зупиняється й розсовуються «розумні» двері, Таїса Федорівна виштовхує вперед онуку, а вже потому похапцем сама лишає хитаву твердь. За ці страхи сміються з неї донька і чоловік. Нехай собі. Вони ж не знають, як воно, коли земля зникає і ти, немов пушинка, враз зависаєш у порожнечі, а потім — тільки шум та вогонь... Тоді ж таки, на Ладозі, вона була по той бік межі життя аж двадцять днів. Воскресла. Що то молодість!.. А мама там лишилася, і хтозна, де шукати її могилу. Таїса Федорівна порою заздрить віруючим, вони живуть надією зустрітися на тому світі...

Надворі справжнє диво. Садки цвітуть так буйно, що за дорогою по той бік вулиці, де ще стоять старі садиби, суцільна біла повінь. Ласкаво гріє сонце, і крпить теплий дощик. І це у квітні, за десять днів до травня!

— Ти що, не смій! — гукає, мов на пожежу, сусідка, вистромившись у вікно.

Оглянувшись, Таїса Федорівна уздріла Олю, що вже присіла біля тюльпанів у палісаднику.

— Вона не займе, — мовила. — Понюхає і відійде...

— Балакайте, — не угавала власниця заросених червоних квітів, цибулі та полуниць, що зеленіли у глибині ділянки. — Тепер не діти — господня кара!

— Діти такі, як ми. Від нас усе в них...

— Ми знали злидні, горе, а їм усе готовеньке. Ще й кирпу гнуть.

— Можливо, їх дратує благополуччя, можливо, їм бракує потреби самим чогось добитися...

— Попруги їм бракує, — сердито буркнула і, впевнившись, що Оля вже не загрожує її городові, сховалася в своїй фортеці.

Таїса Федорівна взяла малу за ручку й пішла по волі вгору, до гастроному. З думок не йшла сусідка. Озлоблена і загребуща. Не вірила її словам про горе. Хто знав його, не побажає іншому. Озлобленість не від біди, скоріше, від самолюбства й заздросців. Це ж дико й неприродно — зичити комусь нещастя, злигоднів... Німці он скільки зла принесли людству, а їм же за це не мстять. Живуть собі, і, кажуть, не гірше за нас...

Як душно! І треба було малій нагнутися до тих тюльпанів. Не хвилювалася ніби, не нервувала, а, бач, пече все тіло. Ой бабо Тасьо, не попускай цьому вогневі — спалить!.. Кумедно якимось — баба... І журно. Старість... Оля жила б і зараз весело... Не ця, маленька Оля, а та, двадцятирічна, що залишилася в гайку під Нарвою. Боже, яка вона була весела і голосиста, закохана в усіх і все на світі! Осколок у білу скроню...

Оля захвилювалася. Тривоги наші передаються малим одразу. У них щось є первісне, якась настроєність на небезпеку. При всій своїй безжурності та неуважності вони гранично пильні.

Всміхнулася, утерла нишком очі, й мала пішла бадьоріше.

У гастрономі Таїса Федорівна найбільше любила хлібний відділ. Що б не купляла — рибу чи ковбасу, — йшла неодмінно глянути на царство хліба. Весело було дивитися на калачі, на чорний хліб, на бублики й усякі здоби. Найбільше їй подобалося,

коли полиці вгиналися від запахущих, брунатних витворів. І ставало сумно, коли вони світили ребрами. Вона напевно знала, що не мине й години, як підвезуть гарячий хліб, що він уже в дорозі, проте було тривожно. Щоб бути певною за день прийдешній, їй досить поглянути на ці полиці з хлібом. Якщо є хліб — є все. Відколи вмерли її два брати з голоду під час блокади, для неї хліб те ж саме, що й життя. Коли хтось, взявши черствий батон, обурюється і вимагає м'якого, вона не пнівається, як інші люди, що знали голод, а навпаки, всміхається: якщо шукають свіжого, а не хапають без перебору, — усе гаразд.

Купила Олі бублика, посипаного дорідним чорним маком, і радісно спостерігала, як гострі зубки внучки відкушували шматочки схожого на сонце кола.

На дитмайданчику біля будинку вже йшла робота, і Оля з ходу включилася у ті дитячі клопоти. Пісок вологий — якраз для бабок.

Гурток бабусь продовжував почату вчора бесіду. Дебатувалося питання віку — машини і гаражі. Власне, їх не цікавив приватний транспорт як засіб зручного пересування. вони були стурбовані, що ніде дітям гратися — двором одна за одною ідуть машини, а під горою, поруч, будують ряд гаражів.

Трималась осторонь таких розмов. То безнадійне діло — обурюватися людським прогресом, відстоювати вчорашній день.

— А ви, Таїсо Федорівно, що ж мовчите? — помітили її нейтральність.

— Я колись читала, що перший трактор, який побачили, селяни звали чортом, хрестилися, як від мани, — всміхнулася.

— То ж трактор!

— Теж машина. І дим, і гуркіт...

Розмова згасла: діти не помирилися біля пісочниці і довелося розбороняти.

Коли було відновлено між ними мир та співробітництво, Таїса Федорівна вернулаь подумки до теми транспорту. Чудово встати вдосвіта й поїхати кудись у ліс, де тиша, гриби та квіти!.. Зять натякав, що в нього черга близько. Дві пенсії, та дві зарплати, та заощадження... Вона вже бачить Олю на лузі в квітах, віє ласкавий, теплий вітер, а в небі — жайворонок. Завис і сипле трелями...

— Згадали, певне, молодість — так усміхаєтеся? — спитала сусідка, яка найдужче обурювалася автомашинами.

— Та ні, — зітхнула. — Згоріла наша молодість в огні війни... — І не призналася, чого їй стало весело.

Конфлікти між дітворою усе частішали. Бабусі вирішили, що діти вже зголодніли і час іти додому.

За клопотами і не помітила, як закінчився робочий день і почало збиратися її сімейство. Першим прийшов старий, а за годину квартира виповнилася веселим шумом, гомоном — прокинувшись, раділа Оля, що всі вже вдома. Ніхто не був обділений її увагою. Всі четверо крутилися довкола неї, захоплені невтомним вихором, який гасав квартирою, відзвонюючи щасливим сміхом.

Мультфільм їх виручив. Мала застигла в кріслі, а посімейство змогло нарешті сісти і перевести подих.

За п'ять хвилин прийшов сусід. Статечно розкрив блокнота, вийняв кулькову ручку. Коли ж почув, у яких частинах служив господар, аж засвітився.

— Ми ж воювали поряд, були й тоді сусідами! На Віслі ваш полк підтримував нас на плацдармі

вопником. Чудова була робота! А під Берліном! Гора з горою, кажуть...

Таїса Федорівна вловила багатозначний погляд чоловіка, принесла «Екстру», чарочки та закуску. Проте сусід відмовився категорично.

— Хоч по наперстку? — спитав господар сумно. — Така ж бо зустріч...

— Не можна. Все. Був кінь, та з'їздився... Ще хочеться пожити трохи. З інфарктом погані жарти...

Влетіла Оля. Стала перед сусідом і, зачудована, вп'ялася в нього поглядом.

— О, юна зміна! — всміхнувся гість. Дістав цукерку. — А це тобі від зайчика. — Підвівся. — Добре, в кого онуки... — зітхнув, сховавши ручку.

— Пробачте, — спинив його господар. — У нас іще є ветерани...

Таїсі Федорівні зробилось душно, відчула, як запалали щоки. На плечі їй лягла знайома міцна рука.

— Так, так, бабуся наша! — прогук над самим вухом. — Три з гаком роки. Від Ленінграда і до Берліна. В Берліні ми й познайомилися. Зв'язківце! Так зв'язала, що вже ось тридцять років — і не пручаюсь! — цмокнув її у щоку.

Таїсі Федорівні хотілось плакати. На цей раз таки від радості. Ат, що там! Була і в неї молодість. Хай запізнила трохи, хай після сліз і крові, зате яка прекрасна і повна щастя!..

— Буся... Ну, буся! — смикала її ревниво Оля.

Схопила внучку, обсипала її цілунками і вибігла з кімнати.

Душно! Так припіка, а ще ж не літо навіть...

РУБІКОН

День видався ясний, морозний. У синім-синім небі пливли високо й біло хустини хмар. Іскрився білим саявом дитинно-чистий, свіжий, нічний сніжок...

Михайло Юрійович аж зупинився, ковтнув повітря жадібно й нараз всміхнувся. Вперше за кілька місяців. І синє небо, й хмари, і юний сніг, що впав на темний промерзлий наст, вдихнули в душу силу, бажання жити... Раптом мигнула думка: вдарити об землю лихом, вирватися на вільну волю і розпочати все від нуля, з фундаменту! Йому лише під сорок; для чоловіка це ж розквіт, пора, коли вже є усе: становище, здоров'я, мудрість і ще немає старості. Ще років двадцять, тридцять!.. Проскніти їх, потратити на хтозна-що? Ні. Досить з нього. Вже й так він випив чималу чашу довготерпіння. Щодня свара та докори, мовчання, гірше крику, й чужі, колочі погляди... Бр-р! Озлобився на цілий світ, зневірився в жінках, у людях. Жадалось тільки самотини, спокою, тиші... Правда, десь у глибинах серця все ж мав надію, вірив, що є така на світі, з якою мав би щастя... Йому не треба гарної, стрункої станом, звабної — тепер він знає, в чому найбільша цінність жінки. У лагідності та доброти!

Йшов павмання, куди завгодно, аби не бути вдома. В людей сьогодні свято, а в нього завжди будень. Не на роботі — ото й всього. Напрошувалися товариші додому, прагли зустріти свято в нього. Сказав, що хлопець хворий...

Найбільше боявся чарки. Раз вип'єш з горя, другий, а там, дивись, і просто вип'єш, без будь-якого приводу. Скільки їх побрело по цій дорозі з одностороннім рухом!.. До нього був бригадиром Влащенко, так спився геть. Тепер пляшки збирає на

пляжі, в парках, аби залитись. Страшно. Звелась на пси людина...

Оглянувся і зрозумів, що знову йде до гастроному. Ну, що йому та булочка, яку він з'їв на снідання! Дружина так поставила на стіл тарілку, що він підвівся мовчки й пішов із дому. І де взялося в ній стільки злості, черствості?

Він одійшов душею, коли стояв до каси й спостерігав, як вибиває чеки оте дівча. Ласкаве, тихе, ледь-ледь замріяне, з таким кирпатим носиком... Не знав, як звати її, ніколи не обізвався до неї словом, а все ж вона помітила його і вирізнила з-поміж людей, щоразу зводить очі й дивиться йому в лице, немовби жде його запитань, знає його біду й готова їй зарадити. Його тягло до неї, і він її боявся. Точніше, боявся не так цієї дівчини, як самого себе...

Звернув на іншу вулицю. Сніг тут лежав незаманий, садки білили, ніби знов зацвіли... Живуть же люди. Він, скільки тут, у місті, марить вишневим садом, лісом, блакитним тихим плесом в'юнкої річки. Щоб рано встати, попрацювати заступом або ножівкою і побрести весняним вогким лугом — босоніж, так, щоб чути землю лоскотно, як у дитинстві!.. Почав збирати гроші на той садочок з хаткою, — кімната й ганок, — і тут дружина, як кажуть, стала цапа. Обмежувати себе заради якихось вишень? Та на базарі їх скільки хочеш! В землі копатись, бігати на річку босою? Ні, красно дякую. Вона своє одбігала, тепер нехай хтось інший, нема дурних! Ходити третю зиму в одній і тій же шубі?..

Михайло Юрійович увесь зіщулюється, йому стає до болю прикро, ніби торкнувся серцем чогось брідкого, темного. Постояв біля дітей, які ліпили сніговика.

— Будь ласка, дядю, поправте мені хустину, — підбігла до нього дівчинка з блакитними, як день, очима.

Присів, підтяг ріжечки хустки, заправив їх за комір. Ледь стримався, щоб не обняти й не чмокнути в рожеву щічку.

— Дякую! — побігла.

Як хотів він мати таке дівча! П'ять років благав дружину. Й здався. Хіба я кішка, каже. Це так банально — діти...

На очі йому набігли сльози. От ще ганчірка!.. Злостився на власні нерви, на ту, що так віддячила йому за вірність, за все, що він зробив для неї. Узяв в одному платтячку, всім забезпечив, вивчив — сам через те лишився тільки муляром, — а нині вона йому жбурляє на стіл тарілку, як псові кістку!..

Як він радів, як тишився, коли вони сідали на свій диван, — найпершу їхню мебель, — і вдвох читали старі книжки. Вона була весела, мила й така завзята до навчання, що він вів сам їсти, стояв у чергах, прав, прибирав...

«В передпокої стеливсь на спочин Одиссей благосвітлий, шкуру волову під низ постелив сиром'ятну...»

«Цезар збився з дороги й довго блукав, поки, нарешті, не знайшов провідника, який вузькими стежинами, пішки, на світанку привів його до мети. Він наздогнав свої когорти біля річки Рубікон...»

У них тепер стоять великі шафи з книгами. Чудові шафи, імпорتنі. Ні в кого таких немає!..

Спинився і повернув назад, щоб не зайти до гастроному. Дивно. Обпікшись на молоці, він мав би й на воду хукати... Як видно, самотина чужа людині... Хіба людині тільки? Все прагне пари...

Слухай-но, Михайле Юрійовичу! Чого це тебе так потягло притьмом на філософію? Шукаєш тверді, хочеш знайти закон, основу свого бажання погомоні-

ти, зблизитися з чорнявкою із гастроному? А хоч би й так. Хіба не маю права жадати щастя? Маєш. Жадай, жадай...

— Татку, ходім додому. Мама кудись пішла, — торкнувся його руки Тарасик.

Як він його найшов! Змарнів, бідаха, змучився. Між двох вогнів...

— Не холодно тобі? — притис до бока сина. — Може, підняти комір?

— Я ж не маленький, татку.

— Пробач. Я зовсім уже...

— Буває, — озвався син розважно, немов старий. Помовчав і запитав: — Ви теж розлучитеся? Як татко й мама Павлика...

— Не знаю, — мовив глухо. — Це діло таке, таке...

— Мене жалієш?

— Ясно. Пішов би ти зі мною?

— Ні. Тітка Ганна каже, що дітям краще з матір'ю.

— А-а...

— Ти не гнівайся, — поторсав йому рукав. — Вона ж сама залишиться...

— А я не сам?

— Ти інше діло.

Більше не розмовляли. Йшли мовчки. Потім малий легенько визволився.

— Я до Петька! — гукнув, уже відбігши.

Провів очима сина, і знову йому зробилось жаль, немовби той полишив його навіки. Самотина нараз обсіла його всього, проникла холодним духом у наболілу душу й звідтіля пішла по тілу.

На цей раз сам, свідомо звернув на вулицю, яка його приваблювала.

...Запрудила усю квартиру доріжками та килимами — одна лиш стеля вільна. Знай чистить їх, витрушує та вибиває. Раніше це він робив, і, певно,

ті килими примусили його тужити за вишняком, широким полем, річкою. Хотілось вільно дихати, ходити у будь-чому, без остраху десь наслідити й мати за те догану. Йому здавалось іноді, що він — галерник, бранець, прикутий до цих вовняних витворів, а жінка — ключник з таволгою в руці.

Сніг підтавав на сонці, й, хоч був ще лютий, пахло корою, соком, пролісками...

Коли вони побралися, він накопав у лісі цибульок підсніжника, сховав у землю в ящик й зробив усе, щоб зацвіли ті диво-квіти у день річниці. Боже, як виціловувала вона його за той дарунок, як пригортала!.. Надворі сніг, морози, у хаті (ще наймали) йде пара з рота, а їм було так гарно, що й зараз плакати хочеться...

Йшов, дивлячись униз, під ноги людям, щоб ненароком хтось не помітив у його очах страждання. Людей, людей! Біжать кудись, спиняються і знов біжать повз нього, й нікому немає діла... Йдуть черевики, дрібно ступають туфлі, чоботи...

Торік купив дружині такі, як ті, що тільки-но пробігли мимо. Вистояв аж дві години в черзі, ніс урочисто... Глянула й скривила губи. Мусив назад віднести. Вихопили на півдорозі люди!..

Ще кризь вітрину Михайло Юрійович побачив свою чорняву незнайомку, і в душу йому закрався страх, якийсь юначий трепет поймав усе тіло. Що жде на нього? Щастя а чи нова гіркота розчарувань? Йй, певно, двадцять, ну... двадцять два, йому ж... Велике діло! При молодій дружині і чоловік триматиметься в спортивній формі, довго не постаріє. Он інженер, що ліфти ставить, узяв молодшу вдвічі; питають хлопці, як воно, — всміхається і тільки крутить вуса...

Вона його помітила, зиркнула раз і вдруге, стривожено звела до купи брівки.

Переклик душ! Відчула його присутність, збагнула стан, і все — за мить. Невже у цій кирпатій маленькій жіночці його прийдешня доля, його майбутні радощі, кохання, дружба, віра... Вона йому народить доньку... й сина. Тарасик не буде сам на світі, серед чужих!.. Як гарно, що в нього є брати і сестри. Нехай не часто бачиш, нехай листів не пишеш, проте вони існують, і можна будь-якої миті піти до них, поїхати...

З карниза скапував пригрітий сонцем сніг, у калюжках купався розбурханий весняним першим подихом гурт горобців. Що витворяють!.. Спурхнули й обсіли куц — обтрушуються, ретельно чистять пір'ячко.

— Весна?

— Весна, — озвався і тільки в спину впізнав сусіда.

Дзвінкий капіж, високе сонце, чиста блакить небес навіювали ясну печаль чи журну радість. Серце то завмирало, нишкло, то лунко било в груди. І це найбільше радувало — не перетлів, не звуглився. «Жив, жив...» — підтверджують з куца веселі горобці. Ах ви ж! Нагнувся, немовби прагнучи знайти важке щось, — пурхнули й перелетіли кудись на верх вітрини.

Провів їх усмішкою. І раптом знову стрівся з її очима. Що в них? Проста цікавість, ніжність, любов... Чи, може, тільки печать самотності, страшна печать?

Підніс правицю і помахав легенько їй. Всмівнувся. Вперед, вперед! Сьогодні, нині, зараз же!

Біля дверей спинився, став трохи збоку. Страшно? Чи, може, треба глянути на себе в дзеркало? Так, так, — вхопився за цю химерну думку, — йде ж на побачення і мусить бути нині... Не те, не те!.. Боїшся? Що ж тут дивного: любив одну лиш, думав

тільки про неї... І раптом — інша!.. Хтозна... Можливо, та, що зветься його дружиною, і є та сама «інша»... Хіба такою він брав її!.. Не признавався і сам собі у тому, що ця чорнявка із магазину так схожа чимось на ту, колишню, давню його дружину... Власне, він не шукав нових пригод, а намагався — дивак! — вернути молодість...

Довго стояв, заплутавшись у почуттях, що шматували його зболілу душу, й весна довкола блякла, втрачала чари, ставши нараз відлигою — з брудним підмоклим снігом, з холодним вогким вітром...

Ти просто йолоп, бовдур! Тобою тяжко нехтують, вважають тебе заледве не троглодитом, а ти розпустив нюні й боїшся щастя, радості, яка сама пливе до рук... Гадаєш, що хтось оцінить твою собачу вірність, покличе, кине кістку й погладить не проти шерсті? Ну що ж, повзи поскімлюючи... Ні, ні. Сьогодні або ніколи!

Рішуче ввійшов у двері, витер од снігу ноги і зупинився, щоб перевести подих, угамувати думки та серце.

Вона його не бачила, бо каса була далеко, ще й за стіною, біля якої тулились «води-соки» й розхристаний актив цієї секції, що запивав томатним соком міцніший трунок.

Хай що завгодно, тільки не це, не це!..

Попід вікном, щоб якнайдалі, пройшов у хлібний відділ, взяв на полиці сайку і став у чергу. Ось він, твій рубікон, шановний Михайле Юрійовичу! За кілька душ настане твоя пора, ти підійдеш до неї, заплатиш за хліб насущний, глянеш у тихі карі очі й скажеш... І що ж ти скажеш? Що ти її кохаєш, що хочеш, аби вона була твоєю? Це буде дико — в черзі, серед людей, ще навіть не познайомившись! Він усміхнувся, і та летюча усмішка відбилася в її лиці, засяяла йому зорею, сонцем!.. Він підійде і скаже:

«За півгодини у вас перерва. Ждатиму тебе надворі». Й вона кивне, вся зашарівшись... А раптом—ні? Десь під грудьми з'явився шматочок льоду, холод поповз по тілу... Виключено! Вона давно чекає на ці слова, відчувши їх душею і прочитавши в його очах... А та, дружина, останнім часом не вловлює не те що настрою, а навіть смислу в простій розмові. Вона весь час націлена на щось своє, кудись біжить, несе додому, дзвонить по телефону людям, яких він знає не знає й не хоче знати... Господи, це ж можна з глузду з'їхати з такою жінкою... Ти взяв таку? Куди ж ти тоді дивився? Я брав чудову дівчину — струнку, веселу, юну. Це потім, потім сталося... Враз? Ні. За кілька років. Як вивчилася і як підріс Тарасик... А де ж був ти? Я?.. Що зробив ти, аби не сталась з нею така біда? Чим допоміг? Я ладен був їй прихилити небо! Де тільки міг, там заробляв, вона ходила в мене, як лялечка... А що творилося в її душі, ти знав, ти прагнув знати? Та що я — піп!.. Ти батько, ти чоловік, глава сім'ї!..

— З вас шість копійок,— мовила йому касирка.

Похалцем дістав з кишені гроші, поклав на касу.

— Вибачте...

Взяв механічно здачу і мовчки вийшов.

ЛЕГКИЙ ХЛІБ

Перше, що він побачив, коли розплющив очі, було вікно, точніше, сіре небо, яке поволі ставало синім... Світає. Кинувся, аби підвестися, й не зміг. Здивований, відвів од неба очі й помітив білу штору, потому бильце ліжка й задерту білу ногу... Дивно — чиясь нога у нього в ліжку, та ще у гіпсі... Хотів протерти очі, щоб відігнати недобрий сон, проте рука не слухалася, мов нежива, лежала на простирадлі.

А може, й рука чужа!.. Аж стало моторошно. Хотів гукнути когось на поміч, та замість голосу почув якесь шипіння. Піт рясно виступив йому на лобі!..

— О! Добрий день,— всміхнулася до нього жінка в білому, з'явившись поміж вікном і ліжком.— То ми вже дивимось? Чудово!

— Хто ви?— озвався глухо. Проте вона почула.

— Сестра. Оксана Павлівна.

— А де я?

— В госпіталі. У вас маленька травма. За місяць все загоїться. А мб, й раніше...

Взяла рушник і витерла йому лице. Рука була округла й мов невагома...

— Ось так, ось так,— почувся мамин голос.— Тепер Степась чистенький, мов яблуко після дощу...

— Глядіть — сорока вкраде, — підкинув батько басом.

— Не вкраде. Рябко не дасть. Еге, Рябко?— сміється мати.

Пес скавулить, натягує ланцюг на дроті. Над ворітьми з'являються два гострі роги Маньки й чується її протяжний поклик...

...Вищать надсадно гальма.

— Здоров!

— Привіт!

— Скінчилися бланки, їду по другу пачку.

— Ну ти й артист!

— Степасю, маслом не зіпсуєш,— поважно мовить Соболь. Підносить жезла і зупиняє прикрашений, де тільки можна, новий «Москвич».— Порушуйте. Прошу посвідчення!

— Здається, я...— белькоче сивий дядько в береті з пупсиком.

— Ви їхали посеред смуги. Сержанте, оформіть штраф!— наказує велично Соболь, хоч має таке ж звання, і, давши газ, як вихор, мчить до міста...

— Немовби усе гаразд.

— Він марить.

— Нервова травма. Дайте щось заспокійливе...

«Чому той сивий і досі тут? Чекає, аби зробив просічку?»

Рішуче розплющив очі. В палаті нема нікого. Блакить вікна вигойдує кленову гілку. І горобця, що сів на неї: збуджений, весь розкуйовджений, мов після бійки. Фр-р-р! Полетів...

— І ваш літун, Марино! Вишукує, де легший хліб. Не хочеться каляти рук біля землі!..— гримить нещадний голос. Це голова колгоспу, Пилип Дем'янович.

Мати не сміє звести очей, стискає пруття тину збілілими ураз руками.

— Коли б чекала Віра, то, може б, він...

— Химери! Чи в нас дівчат бракує? Мені давай хоч роту — всіх оженю!

— У них же була любов!..— несміливо вставляє мати.

— Хоч Віра й моя дочка,— вже мовить тихо Пилип Дем'янович,— не варта вона Степана. Нема за чим жаліти...

А він стоїть у хаті, біля вікна, і сльози йому течуть по щоках...

...Хтось витирає йому лице. Зітхає, мовить тихо. Голос м'який, жіночий, схожий на...

— Сльози, Оксано Павлівно, дають полегкість. Не потерпайте.

Він знову тут, той чоловік в беретіку!

— Не заважайте. Бачите, який тут рух!— кричить Степан.

— О, гнівається. І це чудово! Біда, коли депресія...

— Прошу посвідчення,— вривається терпець Степанові.

Долоню йому стискає міцна рука. Комбатова.

— Спасибі вам за службу. Бажаю щастя!

На плаці стоять в шерегах друзі, яким іще служити. А трохи збоку — офіцери. Вони також схвилювані. Два роки!..

— Не передумали?

— Ні, вже дав слово.

Комбат всміхається, іще раз тисне руку...

— Рука вже діє,— голос Оксани Павливни.

— Найкращі ліки — молодість. Коли б мене так стукнули, то вже давно б...

— Увага! Всім, всім! На краденій зеленій «Волзі» тікає з міста рецидивіст!— почулось раптом із мотоцикла, який стояв під грушею біля дороги. Степан підбіг, дістав блокнота і записав номер машини й прикмети типа, який тікав. Перетворився весь на увагу. З-за повороту одна за одною ідуть машини. Його могли помітити лише за сотню метрів. Одні збавляли швидкість, готові вмить спинитися, а другі мчали мимо, неначе він їм був байдужий. Всміхнувся: десь за хвилину котрийсь із них почне моргати фарами, попереджаючи усіх зустрічних, що тут стоїть інспектор... Нехай потішать душу. Нині його цікавить тільки одна зелена «Волга». Завдання — вихопити її з потоку транспорту... Ось! Ні, подібний номер... За півгодини — в очі неначе хто сипнув піском. Не треба так напружуватися, не він один на трасі. А може, той десь звернув на інший шлях... Ага, ще «Волга»! Зелена, номер не розібрать — заляпаний. Змахнув рішуче жезлом. Машина виснула і зупинилася за метрів п'ять від нього. В багні і задній номер. Підходячи, зиркнув на нього — схоже.

— Що сталося?— спитав водій сердито.

— Брудна машина.

Не той, напевно. З вусами і не такий чорнявий.

— Не в місто ж їду, десь зупинюсь, помию.

— Документи!

— Будь ласка,— буркнув і нахилився до піджака, який висів на спинці поряд.

Машина враз рвонула з місця, набрала швидкість.

Поки Степан добіг до мотоцикла й завів його, вона вже зникла за поворотом траси. Радіо! Ввімкнув, взяв мікрофон.

— Переслідую зелену «Волгу», яка розшукується. Сержант Варчук.

— Вас зрозумів, — долинуло. — Обережно — у нього зброя.

Вімкнув, дав повний газ. Йшов осьовою, злившись із мотоциклом. Шалений вітер бурхав йому у груди, гупала у скроні кров. На рівній ділянці траси помітив «Волгу», яка летіла також серединою, примусивши зустрічний транспорт вишикуватися в одну колону. Раптом рефрижератор, що йшов на Київ, ввімкнув сигнал обгону, поліз всією масою у другий ряд, і втікачеві не залишалось нічого іншого, як зупинитися й сховатись за самоскид. Кілька секунд цих досить було Степанові, щоб порівнятись з «Волгою» і наказати їй зупинитися. Водій рвонув ліворуч, між мотоциклом та самоскидом. Варчук — за ним. На повороті по лівій смузі зрізав круту дугу і перетяв шлях втікачеві. Проїхав ще з півкілометра й пригальмував, примушуючи і «Волгу» збавити швидкість... Удару він не почув. Отямився уже в кюветі, коли його хотіли звести, і провалився знову в густу птьму. Останнє, що він почув, це постріли.

Розплющив очі й побачив лікаря, ще не старого, з модною, по плечі, зачіскою.

— Його спіймали?

— Там же,— озвався лікар голосом того, в береті.— Ви виграли у нього час...

...Рожево квітнуть яблуні. Гудуть у цвіті бджоли. Пергою пахне, медом — із вуликів, що навкруги.

- У нас так мало часу,— шепоче він.
- Попереду ще все життя.
- Боюся.
- Йти в армію?
- Що ти мене не ждатимеш.
- Смішний...
- Давай одружимося.
- На десять днів?
- Я знатиму, що ти моя!
- Дурненький...

Вона відходить, немов лише для того, щоб він побачив ще раз, яка вона струнка, туга, ущерть налигата молодістю.

- Віруню!— кличе мати, недремне око.
- Іду-у!

Пилипиха на нього чортом дише, позаочі в розмовах зве нахабою.

У руку вище ліктя кусає його бджола!..

Він скрикує і... бачить шприц у руці Оксани Павлівни.

— Ногу мою не дуже?

— Ні. Все гаразд,— всміхнулася.— Уже гаразд...

— Кульгатиму?

— Та що ви, Стъопо. Вам операцію робив сам Валентин Іванович. Ви бачили його сьогодні.

— У нього є машина?

— Ні. Він боїться автоінспекції,— шепнула, мов таємницю, і тільки очі грали якимись диво-іскорками.— Зараз вам принесуть умитися та пообідати,— сказала вже серйозно і вийшла, ніби випливла.

Степан зітхнув: бувають же такі жінки!

Він справді вмився і з'їв півпорції картоплі з м'ясом. Компоту не зміг допити: осилив сон. І не підозрював, що їсти — така важка робота...

...У полі три комбайни. А возить хліб одна, його машина. Сів за кермо, бо нікому було сідати. Закін-

чив у школі курси, наїздив годин із двадцять... Машина добра, слухається. Хазяїн вискочив би з операційної (апендицит!), коли б йому сказали, хто за кермом. Не знає й мати — Степана покликали до голови, коли вона була вже десь на роботі. Спека, солоний піт і курява!.. Увечері, як полишив машину, земля так дивно рухалася, кудись пливла. Удома випив глек молока й так і заснув — не вмившись, не повечерявши...

— Спить, — чує голос матері. — Який блідий...

— Це від наркозу, — ніби Оксана Павлівна.

Земля пливе, хитається... Який наркоз? Весь день мотався на тік і з току!..

— Ось вам стілець, сідайте.

— Спасибі... Треба ж такому статися... Ми проривали моркву аж за ставком, коли це їде на мотоциклі Цівина, наш дільничний. Одвів мене і каже: так і так, мов, біда із вашим Стьопою. У мене так і підкосились ноги...

Це мама, мама! Зібрав всі сили, аби прокинутися, й ніяк не міг. Нараз відчув на лобі її шорстку долоню, і стало йому від того так невимовно гарно. Запахло зелом поля, травневим медом та молоком... Сон перейшов в якусь ясну дрімоту. Він усміхнувся усім еством, приник зболілим тілом до милих пальців її руки. І мати вмить вловила його душевний порух — не прийняла з чола долоню, не обізвалася на запитання лікарки.

Коли душа наповнилась її теплом, її снагою, її земною силою, Степан розплющив очі і мовив тихо:

— Мамо!..

— Я тут, я тут, Степасю... — залебеділа вона до нього, не знаючи, як повестися в не звичному для неї місці, з відчуженим у гіпсі сином.

Оксана Павлівна запоспішала:

— Пробачте, я мушу йти...

Ці кілька слів, і кроки, і ледве чутний подих важких дверей змінили все, розвіяли чудовий сон, залишили саму буденність факту. Мати забрала руку з лоба, та син її перехопив, притис до вуст.

— Не треба, мамо, плакати...

— Хіба я плачу?— всміхнулася вона.

— Все буде добре.

— І лікарі так само кажуть.

— Тут лікарі найкращі в місті.

— Славні. Такі душевні...

— Як там у нас удома? Липа вже зацвіла?

— Гуде од бджіл.

— Город спололи?

— Звісно. Й картоплю вже осипала, цвіте.

— Сестра жива-здорова?

— Вже з третім ходить.

— Хто б міг подумати! Таке мале...— всміхнувся.

— Діти — то на добро... О, я й забула!— кинулася шукати сумку. Підсунула її до себе, зняла рушник і вийняла великий шмат пирога.— Це Таня спекла вночі... А це,— дістала курку,— сусідка, баба Галя, засмажила. Бо я була негодна... А це — медок,— поставила на тумбу банку.— Приніс Пилип Дем'янович, коли почув, що я до тебе їду. Розпитував, передавав тобі привіт...

— Спасибі.

— Видно, нема легкого хліба, каже, якщо він чесний...

В горлі йому задряпало, палатою поплив туман. До болю йому хотілося спитати про Віру, взнати, чи все гаразд у неї, проте він стримався і запитав про зовсім інше:

— Трави вже покосили?

— Косять.

— А як гриби, підрізуються на лісових галявах?

— Ще не забув?— усміхнена взяла його за руку.

Було так тепло, затишно. Не відчував ні болю ран, ні гніту важких думок, звичайних в такому стані.

— Спи, спи. Одужуй,— долинув рідний голос...— А я посиджу трохи. Та й буду, мабуть, їхати...

ГРАНЬ, ЗА ЯКОЮ...

Це був тріумф! Ну, може, трошки менше... Принаймні успіх повний. Комісія, одностайно схваливши пристрій, постановила почати його серійний випуск і запровадження по всіх цехах, де є такі верстати!..

Вилаш ішов засніженою, пухкою вулицею, вдихав на повні груди очищене недавнім снігом п'янке повітря і чувся так, неначе й справді випив у колі добрих друзів за добре діло. Господи, яка краса, який чудовий цей білий-білий зимовий світ!..

...Директор потис сердечно руку й сказав:

— Здається, в нас є вакансія в конструкторському бюро. Зайдіть до мене завтра...

Кущі, дерева, билинка кожна ніби враз ожили, набухли буйним цвітом. І тихо-тихо... Десь на сусідній вулиці пройде трамвай, прошурхотить колесами якась машина, і знову спокій... Тільки в душі розбурхано дзвенить мажорна музика, якій аж тісно в грудях...

. Замість тебе в саду
Раптом сніг,
Раптом сніг,
Сніг, як сміх,
На зеленому листі!..

Проходячи повз автомат, Вилаш спинився, добув монету й рвонув засніжені рипучі двері. Зняв рука-

вичку, швидко набрав свій, рідний номер і, не діждавшись, поки дружина зніме трубку, натис на важіль. Стояв, притисшись спиною до скла кабіни, й не міг збагнути, чому це раптом не захотілося йому порадувати своє сімейство успіхом... Прийде й розкаже! Купить найліпший торт, шампанське і — добрий вечір!..

— Ти що, заснув?— заглянув до будки дядечко з полив'яним округлим видом.

Повісив трубку й вийшов.

З невидимих вечірніх хмар спадав поволі білим метеллям сніг. Якісь дівчата, граючись, його ловили.

Сміх, скрики, тупіт веселих ніг... За мить увесь цей вихор крутнувся довкола Вилаша, заледве не збив із ніг, минув, полинув далі...

Олесь провів очима, зітхнув. Ех, де його сімнадцять літ!.. Всміхнувся. Йому не так уже й багато стукнуло — на десять більше. Коли б не був одружений, то... Чортзна-що! Ніяк не може звикнути, що він глава сімейства, статечний муж, суворий майстер найкращої в цеху дільниці... Конструктор КБ заводу! Директор на вітер слів не кидає... Коли зустрів під мухою Грицька Прищепу, вліпив усім догани — від бригадира до керівництва цеху... Може, якби не той випадок, Вилаш Олесь Іванович уже давно піднявся б на іншу, вищу сходинку свого життя. Піднявся б сам, без...

Відмахнувся од цих думок, підставив лице сніжинкам... Гарно! З глибин душі злетіла знову музика: «Замість тебе в саду...»

Власне, це компенсація за ту догану... Грицько сплатив йому боржок, та й годі... Не мав і гадки ставити лише себе в заявці, вже й написав — Вилаш, Прищеп (за алфавітом!), а секретар скривився: «Ви губите свій гарний винахід. Цей баламут ди-

ректорів — що кістка в горлі...» І він піддався. Тільки заради діла!

У гастрономі було велике стовпотворіння: район новий, забудований наполовину — спочатку житло! — й після роботи купити щось — потрібен час.

Оесь спинився біля вікна — великого, на всю стіну — й крізь скло побачив чималий стос тортів «Динамо». Він брав такий недавно, на іменини доньчині. Нічого, їсти можна. Та й де так пізно спіймаєш кращий, «Київський»!.. Черга також нормальна — шість душ... О, сьомий. Байдуже. Не всі ж торти хатимуть...

Пройшовши трохи далі, став видивлятися, чи є шампанське. Увечері тут, як завжди, поживавлення, і крізь тісну шереду «спраглих» не видно і продавщиці. Є чи немає? Власне... Ввійти, спитати... Можна й щось інше взяти... Хіба в нас мало хороших вин!..

І все ж не йшов, стовбичив біля вітрини, витоптуючи рипливий, чистий ще й досі сніг.

Із магазину і в магазин снували люди — ну геть як бджоли. У дверях-льотці вони спинялись іноді, збавляли темп, давали пройти старим чи дітям, віталися, про щось питали, й від того, мов біля вулика, стояв легкий робочий гул...

А може, так прийти додому, скромно?.. Були, мов, збори...

— Люди, кого я бачу! — почувся раптом радісний Прищепин голос. — Оесь Іванович! І ти стоїш, вирішуючи, як славнозвісний Гамлет: «Пити чи не пити?»

Якісь дівчата, хлопці враз обліпили Вилаша, взяли під руки, винесли на тротуар.

Обурений таким насильством, Оесь уперся ногами в бровку.

— Я не піду, — повів плечима, струшуючи Грицькових друзів.

— Гордуеш нами?— вплив перед лице рудий плечистий слюсар з інструментального. — Якщо з дипломом, думаєш, то вже велика цяця?!

— Залиш його,— став поміж них Прищепа.— У нього жінка, діти...

— Тоді нехай заплатить викуп!— крикнула одна з дівиць.

— А що?..— примружився Грицько роздумуючи.— Він мій боржник...

Юрба негайно збилася в тісне рухливе коло, взялась за руки і заспівала:

Станьте, діти, станьте в круг,
Станьте в круг, станьте в круг;
Я ваш давній добрий друг,
Добрий друг!..

Олесь дістав десятку й віддав Прищепі.

— Торт і шампанське!— вигукнув Грицько, піднісши над головою гроші.

— Ура-а!— ревнола братія і, полишивши Вилаша, посунула до гастроному.

Олесь провів їх поглядом і посміхнувся. А Катя ще збиралася за нього заміж... Хай вдячна буде, що врятував її від «щастя» із цим гульвісою!.. Підступність, каже... Просто, військова хитрість! Хіба вона щось тямала в житті і людях... Ах, мрійний погляд! Ах, доброта й дотепність!.. Ось жартома, дотепно забрав червінця в ближнього... «Він мій боржник...» Цікаво, коли це він, Олесь Вилаш, став боржником Грицька Прищепи? Бач, знахабнів... Напевно, він вважає, що хтось умкнув у нього Катю... Дзуськи! Узав своє... А може, вже пронюхав, що пристрій їхній прийнятий і що його, Прищепу, усунуто від того діла?

Олесеві зробилось душно. Зняв шарф. Лишивши пальто розстебнутим, поволі рушив вулицею. На

перехресті звернув ліворуч, щоб не зустріти ще раз Грицька й компанію. Прищеп був розумником, найкращим учнем на всі десяти класи. А вийшов пшик. Здається, і не вступав нікуди... Вони пішли «по стаж» на свій завод, вернулись на нього з армії... І тут зустріли Катю!.. Ходили втрех... Аж поки Гриць... Ні, він уперше набрався вщерть у них удома, коли вони приїхали на «Волзі», вбраній стрічками. Весь день весілля він сновигав, похитуючись, поміж гостей і тільки в усіх просив пробачення...

Назустріч пройшла струнка, білява, ніби снігурка, дівчина. Аж зупинився, провів очима. Стільки довкруг дівчат, — та ще й яких! — а він і досі не одружився!.. Все парубкує, водиться хто знає з ким... Невже так любить Катю?

— Бридня! — промовив сердито вголос.

Оглянувся, чи хтось не чув. Закутав шию шарфом і застібнувся. Не допомгло — потрушувало. Так, як колись перед важким екзаменом. Самому бридко... О, а сьогодні перед комісією він не тремтів! Знав твердо, що пристрій його дає прибуток, ще й не малий... Його... Як швидко звик вважати себе єдиним автором!.. Коли копнути глибше, то так і є. Він розробив, накреслив, розрахував, а Гриць? Його лише ідея, безплотний дух. Він сам би їй вовіки не дав ладу!..

Ще раз звернув ліворуч і за деревами (купчасті білі хмари!) побачив свій будинок. Знайшов свій поверх, вікна. На мить здалося навіть, що у вікні помітив Катю. Певно, вона хвилюється, переживає, що вже так пізно, а чоловіка нема з роботи... Й не подзвонив... І не сказав уранці, який сьогодні в нього важливий день...

— У вас талант і гострий, творчий розум, — сказав парторг. — Здається, все так просто, мов на долоні. А тільки ви побачили і зрозуміли... Чудово!..

Леся, мабуть, ще не лягає, жде. Маленьке диво з синіми, як у небес, очима... «Мій, мій, найкращий татко!»— вгортає його скуйовджену щасливу голову в маленькі ніжні ручки...

Вже від самої згадки Олесеві стає у грудях лоскотно. Він мимоволі пришвидшує ходу, вихоплюється на бетонний ганок біля парадного і рве на себе важкі дубові двері. Ліфт зайнятий. Це злить чомусь, дратує. Проте, коли червоний вогник гасне, Олень стоїть так само, не поспішає піднести руку й натиснути на кнопку ліфта. Десь із глибин його ества поволі, але невпинно зринає спершу якась легка тривога, а потім страх. Ще безпричинний начебто, абстрактний, ніби передчуття чогось лихого, і все ж настільки дужий, що привернув до себе всю душу й тіло, сковуючи бридким, підступним холодом...

Вогник знов спалахнув, ліфт рушив, шурхочучи і чимось клацаючи, й Вилаш одразу тим скористався — пішов угору сходами Хтось там катається!..

Долав поволі слизькі бетонні сходинок, дивуючись своїм ногам, що раптом геть обважніли. Коли псувався трудяга ліфт, він граючись збігав на сьомий поверх, і тільки серце ледь-ледь прискорювало свій звичний ритм. А зараз... Гай, гай, старіємо!..

Спинився між другим і третім поверхами біля вікна й прислухався до холодку, що знову вповзав йому до серця. Власне, він там і був, приглушений бажанням справитися з його тривожним щемом, а зараз тільки вирвався з-під гніту волі, як виривається жива вода з-під каменя.

Згадався Гриць Прищепа, його дружки... «Він мій боржник...» Дізнається, розкаже всім у цеху... Ну, там йому навряд чи хто повірить!.. А як прийде до них додому — Катя прийме за чисту правду його слова... Сказати треба зараз же, сказати все! Ну, майже все... Велике діло, бачите, подав ідею!..

Рішуче рушив сходами. Все вище, вище, вище... Сьогодні — майстер, завтра — він інженер конструкторського бюро, позавтраму — ведучий групи, а там — завсектором!..

Спинився аж на своєму поверсі. Передихнув, дістав ключа з кишені... Й відчув, що ноги знову здерев'яніли. Притисся плечем до шахти ліфта й не міг одважитися, зібратись з силою піднести руку, щоб устроювати ключ у замок...

З квартири чулась пісенька про те, що дітям пора уже лягати, потому — голос Лесі, яка чинила опір, суворий голос Каті й тихенький плач малої...

І раптом Вилаш збагнув, що він не зможе зараз ввійти в ці двері, глянути дружині й доньці в очі так, як дивився завжди, переступити грань, за якою не буде в нього ні дня, ні миті спокою, вдоволення своїм життям, собою...

Він застогнав, як стогне підбитий звір, сів на холодні сходи, що йшли повз нього вгору, й прикрив лице долонями.

ВАКАНСІЯ

Прокинувся, як почало світати. Одягся тихо й вийшов. Скривився тяжко од пребрідкого скриту (сьогодні ж змастить!) дверей веранди і зупинився на кам'яному ганку. Вдихав густе повітря, насичене терпким осіннім запахом троянд та яблук, вдивлявся в сіре небо, шукаючи ознак негоди, й радів, що буде нині погожий, гарний, як щастя, день. На сході вже висвітлювався безхмарний обрій, все ширше й ширше займався ледь помітним рожевим тоном...

Над головою раптом заклекотів лелека, й Лаврін насумрився — згадав дружину. Що спільного між голосом його Фросини й лелечим клекотом, не міг

сказати, не розумів, проте він щось уловлював чи відчував щоразу, як чув одне чи друге.

Зітхнув, пошкріб потилицю і неохоче зійшов з бетону ганку на росяний густий спориш. Оdkрив хліва і випустив курей, що випурхнули йому під ноги, бо вже чекали, чули його присутність.

Помітивши в одному з вікон світло, пішов у сад: дружина має звичку нагадувати йому весь час про все, що треба зробити нині, завтра і в перспективі. Справді, він забуває часто свої діла, і в цьому, певно, її ж вина. Коли за тебе мислять, звикаєш сам не думати...

Сад прокидався. Леглий ранковий вітер, що передує сонцю, гойдав горіх, отрушував росу з малини, й великі жовті краплі достиглих ягід вилискували медовим світлом. Далі ледь-ледь тремтіли ще молоді деревця погаслого давно бузку. А поряд диво-полум'ям палала буйна сальвія і розтуляв назустріч сонцю жовто-рожеві пуп'янки розкішний кущ троянди. За рогом хати, на теплині осоння, кущі троянд стояли вряд — червоні, білі, кремові — й цвіли від травня аж до морозів. За ними вгору пнулися, на верби схожі, персики, єдині на все село. Ще далі — сливи...

Яблуні росли на схід від хати, й Лаврін, обходячи кущі дряпкого агрусу, побрів туди. Це перші його дерева, початок саду, двору й, можливо, навіть, його самого... Власне, він жив до них, от тільки як...

Йшов між пласких, незвичних крон (пальмета!) й не міг згадати, як народилась ідея саду, хати... Вони жили в колгоспній старій хатині, без огорожі, без деревця; у нього все валилось з рук: сушила якась хвороба... І раптом хтось із правління їм запропонував купити готовий дім, якого можна легко і швидко скласти. Хто, за яких обставин, не пам'я-

тав: жив, мов у сні, вслухаючись у власні хворості... Спочатку вибрав місце, привіз сюди зі складу матеріал, накрив його брезентом та плівкою, бо вже стояла осінь, і, відпросившись у головбуха на кілька днів, подався аж до Києва — роздобувати саджанці...

При згадці про головбуха Лаврінові зробилось сумно. Не через те, що той іде на пенсію, — і так протяг аж десять зайвих років, — а через Фросю, що посилає його проситись на цю вакансію. І ставка більша, каже, й всілякі інші пільги, а в нас же діти вчаться...

Жар-птицею горить у перших променях крислата «слава переможцям». Плоди важкі, рубінові, наповнені солодко-кислим соком... Неподалік вгинає віття зимовий «кальвіль сніговий»... Це перші, ті, що він привіз із Києва. П'ять років тільки, а вже які мугутні... Ні, не дарма збирав книжки й по них вивчав, як садять, як доглядають плодове дерево...

З-за рогу хати вийшла похмура Фрося.

— Ти що, забув? — спитала на диво лагідно.

— Про що? — знизав плечима, хоч добре знав. Нехай собі потішиться своєю зверхністю; його від того не убуде, а їй приємно.

— Що треба йти до голови, — ледь-ледь витримує вона таку недбалість. — Йди, поки він ще вдома...

— А де ж він дінеться? Неділя ж нині, — тягне Лаврін, як може. Не сподівається, що обмине його ця чаша, а так, за звичкою, щоб усвідомити хоча б самому, яку приносить жертву.

— Картоплі стільки в полі і кукурудзи, а ти таке балакаєш! — підвищує дружина голос і, схаменувшись, йде геть, у двір. Сьогодні вона не може ставити крапок над «і», сьогодні він має бути впевнений у власній силі, справити на керівництво найкраще враження. От завтра!..

Всміхаючись, Лаврін виходить із виповненого плодами саду, вже щерть залитого ранковим скісним сонцем, мінає племін сальвії, жагу троянд і зупиняється біля веранди, даючи змогу кішці потертися йому об ногу.

— Заспала? Їсти хочеш?

Вдоволена його увагою, вона муркоче лагідно, стовбурчить шерсть на спинці.

— Ах, безсоромниця!— тупоче на неї Фрося.

Кішка шугнула в ліс малинника і причаїлася. З'явилася лише тоді, коли господар влив молока у мисочку.

— Сніданок давно холоне,— квапить Лавріна Фрося.

Помивши руки, Лаврін поволі входить у коридор, на кухню і тут стовпіє: на нього ждуть улюблені його млинці з потравкою! Млинці пухкі, великі... В потравці м'ясо — аж підрум'янена поребрина... Господи!..

— А я то думаю, чого це в нього таке солідне чєрево?.. — протяг Лаврін сідаючи.

— У кого?

— В Якіма Власовича, у головбуха нашого.

— Щось не збагну...,

— Звичайно, їсти такі харчі щоденно...

— Ну й помело!— сміється Фрося.— Може, хоч це додасть тобі снаги в змаганні за бухгалтерію.

— Як в око встрелила. Та за таку потравку я можу стати навіть завкомунгоспом! — вмочає весело млинця в підливу.

Кішка вже тут як тут.

— М'ясяця кортить?— питає її Лаврін і кидає смачну реберну кісточку.

— Тпрусь!— налітає на кішку Фрося.

Проте вже пізно, Мурка встигає взяти кістку і дати драла.

— Скоро вона тобі на стіл вилазитиме,— гримить мисками Фрося.

— Все хоче жити.

— Нехай мишей полює. Розледачіла.

— Миша тепер, голубко, делікатес...

— Іж, їж та йди! Дев'ята скоро.

Далі Лаврін смакує мовчки своїм улюбленим делікатесом і о дев'ятій рівно виходить з хати. Потім ще довго чує дружинине напоучання, пускаючи, як і завжди, повз вуха форму й премудрий зміст. Вже за колгоспним садом, що підступає ледь не до самого його городу, Лаврін зітхає тяженько й притишує ходу до мінімуму. Довкола спокій, тиша... Здається, чути, як з тихим шелестом спадають з віття поодинокі сухі листки порожевілих за перші ночі осені лапатих кленів... Великим чорним роєм зриваються з стерні шпаки й зникають десь у безвісті дерев і неба... Й знову бездонна тиша...

— Кажу: здоров, Лавріне!— гукає йому чомусь у саме вухо Фросинин брат Микола, що хтозна-де й узявся тут, на дорозі.

— Здоров, здоров,— стискає міцно руку.

— В чайну?

— Ні, діло маю до голови.

— Жаль... Я подумав, може, складеш мені кумпанію.

— Зажди. Назад ітиму, то...

— Надто довго!

Лаврін рушає далі, а Фросин брат схиляє важко голову, вирішуючи складне питання етики: самому опохмелитися чи дочекатись когось з дружків?.. Ой, бідний сад колгоспний, якому треба жадати від нього ласки й догляду!

В селі безлюдно. Тільки біля автобусної зупинки стовбичить кілька постатей та хлопчик з дівчинкою кудись ідуть, тримаючись за руки.

Лаврін спинився. Куди піти: до голови додому чи до правління?

— Здрастуйте!— озвались дружно діти, що порівнялись.

— Здрастуйте... — сказав Лаврін замислено. І раптом впізнав дітей.— А батько вдома?

— Вдома. Машину жде. Збирається кудись у поле їхати.

Лаврін звернув праворуч. Пройшовши трохи, став під березою, неквапно виїняв прим'яту пачку «Прими» і запалив. Спіймав себе на тому, що зволікає, що все ще на щось надіється. А що! Поїде в поле, сюди, туди... Призначить когось тим часом, і все!..

Злякався Фросі й оглянувся. Вона така, що визнає, довідається по хтозна-чому!

Затягся ще раз, кинув мерщій недокурок і рушив знову.

Справді, Іван Петрович уже стояв у хвіртці й від нетерплячки вистукував рукою марш.

— О! Ти мені потрібен!— зрадів Лаврінові.

— А ти мені,— зітхнув Лаврін.

— Що сталося?

— Та... знаєш... жінка, діти...

— У всіх є жінка й діти.

— Не знаєш ти моєї Фросі!

— Хто, я не знаю?— примружив очі Іван Петрович.— Та через неї, кляту, я ніч не спав. Учора прийшла надвечір...

Лаврін не знав, що Фрося вже бігала до голови, й почервонів.

— Ти вже пробач...— промимрив.

— По суті, вона права...— протяг Іван Петрович.— Я й сам про це подумував...

— Повір, мені ця служба!..— ударив Лаврін себе у груди.

— Придурюєшся?

— Як на духу! Та що ти з нею зробиш...

— Сам винен.

— Добре тобі казати...

Помовчали. Зітхнули дружно. Полізли по цигарки.

— А Власович щось прихворів і завтра вже не вийде,— сказав Іван Петрович, як запалили.

В Лавріна серце впало. Він сподівався, що має час, що поки там суд та діло, все перемелеться.

— Ти знаєш... Я... Так швидко...— забелькотів.

— Лавріне, не потерпай!— узяв його за плечі Іван Петрович.— Справишся.

— Я не про те... Воно мені, ярмо це...

— Ти не крути,— насупився Іван Петрович,— а приступай до діла. Завтра ж сідайте вдвох з економістом і підрахуйте гарно, що нам дає колгоспний сад, що треба, аби він був рентабельний...

— Найперше — щоб бригадир дивився в корінь, а не в півлітру.

— Правильно. Над цим також подумаємо. Проте цього замало. Є рішення закласти новий, цілком сучасний за агротехнікою, пальметний сад. А може, і луговий... Чув про такий?

— Аякже.

— От і гаразд.

Під'їхав новий, чистенький газик.

— Заспав?— спитав Іван Петрович.

— Десь іскра збігла,— висунувся шофер з кабіни.

— А ти її прив'язуй на ніч,— рвонув дверцята голова.— Сідай, Лавріне, їхатимемо на ваш куток.

Лаврін бочком пройшов повз голову й на диво спритно виліз на височеньку таку машину. Сів у куток, зіщулився, немовби чогось боявся.

Як тільки сів Іван Петрович, машина рушила на розворот, а потім помчала вулицею, мов поспішала привезти Фросі радість.

Лаврін дивився мовчки на палісадники й причілки хат, що пропливали мимо, дивився вже головним бухгалтером, з машини, якою вперше їхав, проте не мав на серці втіхи. Досі він знав одну мороку — виконати, що загадають, здати — і вільна птаха. Вийшов із бухгалтерії, дихнув, оглянув простір неба, садки, хати, тополі обабіч вулиці й немовби враз очистився, став сам собою!.. Господи, тепер на нього рине весь цей потоп безмежних чисел, гробухів.

— Петровичу,— промовив він чужим, охриплим голосом,— дай краще мені садок... Що є, і той, що буде... За кілька років я завалю вас яблуками!..

Той відповів не зразу. І ці хвилини були страшні.

— А як же діти, жінка?— спитав нарешті.— Тут менше матимеш, ніж маєш навіть нині.

— Дай сад мені, Петровичу!..— вже ледь не плакав.— Я завалю вас яблуками!.. Щоб я був сам собою вночі і вдень, як дерево, як пташка в небі!..

Шофер спинив машину біля воріт, в яких стояла велична й гарна Фрося, і голова, всміхнувшись, потис Лавріну руку.

— Ну, ти сьогодні матимеш!— прошепотів.

— Не вперше. Переживу,— сказав Лаврін.— Спасибі!— й натис на ручку.

Газик рвонув чимдуж у поле, що починалося неподалік од двору.

Лаврін зітхнув полегшено, всміхнувся своїм думкам і рушив на гострий Фросин погляд.

ТАНЕЦЬ МАЛЕНЬКИХ ЛЕБЕДІВ

Хоч скінчився робочий день, не поспішав додому. Сидів у хаші приладів, які ледь-ледь потріскували, охолоняючи, доводив подумки свою нову ідею, яку зустріли стримано колеги й шеф. Звичайно, в ній є

елементи ризику, авантюризму, як зволив висловитись надобережний зам, проте цей шлях до істини коротший інших принаймні вдвічі. А це вже щось! Хай звикнуть, приглянуться. Нове завжди лякає, помулює... Хтось десь сказав, що це суспільний захист, основа сталих істин. Суспільство бере лиш те, що може пробити крицю сумніву і тим довести свою життєву силу... А втрати — втрати кануть. Скільки їх полягло в нерівній битві!..

— Ти йдеш, Михайле?

— Зараз!

Зітхнув, підвівся і взяв портфель. Обвів прощальним поглядом лабораторію: жаль, що не можна трудитись тут цілодобово. Скільки часу марнується на хтозна-що!..

— Як твій малий?

— Нормально,—знизав плечима. Навіщо він відростив собі такі розкішні вуса? Щоб виглядати старшим, поважнішим?

— А Тоня як?

— Нормально.

Йшли вестибюлем мовчки. Здали ключа вахтеріві, й лише тоді, немовби щось згадавши, Іван подав Михайлові свою лапату руку:

— То я побіг!

— Побігай, поки не прив'язали,—сказав незло, і все ж відчув, що заздрить. Хто хоче щось зробити для вічності, повинен жити вільним, мов птах небесний.

Вулиця була за день розпечена, як сковорідка. Чи то на дощ збиралося, чи просто прийшла пора тепліні, якої довго ждали. Асфальт вгинався, як молотий грудневий лід на річці, й весь час кортіло швидше зійти на твердь, у затінок. Люди перебігали вулицю, залиту скісним і все ж гарячим сонцем, не наче смугу, що вся прострілювалася. Кортіло вско-

чити в якийсь автобус і, навіть хай у ньому страшна тіснота, вибратися мерщій на простір свого району, двору, де дув незмінний протяг по улоговині, якою ще кілька років тому текла маленька річечка. Її давно не видно, про неї всі забули, й лише вітри тяглись над нею містом у бік Дніпра... Мов згасла зірка — сяє, хоча вже цілу вічність її нема...

Йшов мужньо пішки. Вже більше року він ходить так з роботи, подовжуючи у такий спосіб активний час, час мислення. Коли б людина не витрачала життя на сон, сім'ю, розваги, вона б уже сягнула найвищих сфер науки, думки, техніки!.. Або спалила б себе й планету... Парадоксально: дві протилежності — добро та зло — зближаються, щоб утворити критичну масу!..

— Привіт!

— Привіт,— одмовив й лише потому глянув, хто це з ним привітався. А-а, знову Зоя! Лець не щодня виходить йому назустріч. Гарна, весела, вільна Зоя! До того, як одружився, він зустрічався з нею без будь-яких претензій одне до одного. У них була домовленість: любов без пут, без ревнощів, без перспективних планів...

— Ну, як живеш?— спитала.

— Живу.

— Щасливий.

— Поза сумнівом. Знаєш, одружені всі як один щасливі.

— Смієшся...

— Ти б хотіла, щоб я ридав?

— Принаймні...

— Ти заздриш Тоні, любиш мене ще й досі?

Зоя вмить зашарілася, проте сказала з явним викликом:

— Прати тобі білизну, варити борщ і слухати твої сентенції — це не для мене.

Йшли далі мовчки. Зоя весь час дивилася собі під ноги, мов боячись спіткнутися, і через те Михайло міг розглядати її поставу, одяг. Не міг ніяк згадати, чому пішов від неї, чого йому не вистачало в її коханні... Тоня ввійшла, ввірвалася в його буття, неначе вихор. Коли її побачив, забув про всі концепції свого життя, науку, Зою... Жив, мов сновиди, прагнув лише її!.. Прокинувся тільки тоді, коли почув, що стане батьком. Глянув на все довкруг — сім'я, квартира, теща, новий портфель з химерним дарчим написом,— і враз йому зробилось страшно.

— Яка дитина? Що ти!

— Твій син, дурненький...— пестила його дружина.

— А дисертація?!— жахнувся так, немов побачив її рукопис на вогнищі аутодафе...

— Коли твій захист?— тихо спитала Зоя.

— Вже скоро. Десь у вересні.

— Купи мені морозива — така спекота...

Мовчки узяв дві порції.

— Не підірвала твого бюджету?— мовила з лукавим усміхом.— Вважай, що ти купив малому. Він ще не їсть морозива?

Знизав плечима. А й справді: чи можна йому дати цей харч богів?

Полизуючи пласке морозиво, яке тримала, неначе квітку, відставивши тонкий мізинчик, Зоя ступала пружно, весело, немовби їй було найбільше шістнадцять років. Це дратувало хтозна-чому.

— У тебе є хтось?

— Тобто?

— Ну, друг, коханий...

Зоя погасла враз. Забула злизать морозиво, й воно оплавилось, закапотіло на руку й чорний паркий асфальт.

— Відколи тебе цікавить моє життя?— спитала так само жорстко.— Ми ж домовлялися.

— Є чи нема?

— Звичайно, є! Як мовиться, не тільки світла, що у вікні...

Михайлові чомусь полегшало від Зоїних сердитих слів, так ніби з нього раптом зняли вину.

— Виходить, я даремно мучився, коли збагнув, що, може, тобі без мене зле!.. — промовив сумно, з докором. І веселіше:— Ти славний хлопець, Зою!

Обняв її за плечі, притис і тут же відсторонився: в очах у Зої застигла така журба!..

Вона відбігла, вкинула те, що було недавно таким смачним, в чавунну урну, дістала з сумки хусточку і довго терла руки. Вернулась знову радісна і безтурботна.

— Я вже піду,— сказала.— Бувай!

— Щасливо.

Махнула йому рукою з юрби, і стало тихо й порожньо. Радів, що вже скінчилася важка розмова, проте не мав полегкості. Ясно, як божий день, що Зоя чекала теж від нього рішучих дій, що мріяла зв'язати з ним назавжди своє життя. Домовленість... Дитяча гра, піжонство! В життя свої закони... Тобто пливати собі за течією? Пливи супроти; може, здолаєш те, чого не міг здолати ніхто до тебе... Все діло в часі: спершу знайди себе і виконай свою роботу на цій землі, а потім можеш віддатися на волю хвиль... Хто знає, де чия робота! Робиш, як віл, страждаєш, прагнеш досконалості, і раптом виявиться, що вся та праця — видимість, така дрібно-та, що й мікроскопа мало, аби її побачити... То вже турбота інших, тих, що прийдуть,— оцінювати діяння наші!..

О, вже прийшов, а «мислення» не відбулося. За всю дорогу від інституту і не згадав про те, що мало

бути предметом роздумів. А був би вільний від суєти, година ця пішла б на користь, стала б шаблем чи сходиною, якою він піднявся б і дав би змогу іншим піднятися теж... Ти хочеш стати роботом?.. Наука така складна... Людина — ні? Людині, ти вважаєш, достатньо лиш ідеї, запрограмованості?..

Не відповів. Набридло! Останнім часом він став роздвоюватись, усе, що мав за істину, перевіряти сумнівом. Не знав ще точно, що це: роздратування чи зрілість розуму, новий період його життя.

Квартира була й сьогодні схожа на первотворний хаос. Відколи син почав ходити, все в ній зійшло з своїх звичайних, законних місць, змістилося й жило в постійних мандрах, не підкоряючись якійсь системі.

Прийняв з дороги трактор, прибрав подушечку, яка чомусь лежала у коридорі, й нараз сахнувся: щось під ногою хруснуло.

— Тут буде лад?!— не витримав.— Пройти не можна!

Спершу з вітальні вибіг Петрик, став у дверях і, хмурячи ріденькі брівки, стежив, як прибирає батько з підлоги іграшки. Потому вийшла Тоня, присіла біля малого й так, для годиться, взялась сварити:

— Ось татко гнівається... А я ж тобі казала, синку, що іграшки слід позбирати.

Малий відчув скоріше, аніж збагнув, що завинив, відбемчив нижню губку і заревів.

Михайло не підійшов до нього, не приласкав. Зняв мовчки туфлі, намацав капці й пройшов до себе, у кабінет, що одночасно служив і спальнею для них з дружиною.

— Ну, годі, годі,— чулося із коридора.— І зовсім він не страшний, наш татко. Він просто дуже стом-

лений, та ще голодний... Голодні всі сердиті. А поїдять — стають добріші, лагідніші...

Звідки у неї стільки витримки, бажання, такту! Ще й двадцяти немає, а вже готова мати, так ніби нею і народилася... Жінки, жінки! Інстинкти в них сильніші від мислі, розуму...

— Важкий був день? — спитала, ввійшовши тихо, Тоня.

— Ет, день як день, — махнув рукою.

— Істимеш?

— Давай.

На кухні порядкувала теща. Різка, одверта і справедлива. Принаймні прагнула такою бути, оскільки весь вік ходила у вчительках.

— Одбився ти од дому, Михайле Дмитровичу, — сказала твердо, проте спокійно, стримано.

— Чи дім від мене...

— Тобто?

— Я йшов шляхом науки: мене ж взяли тихенько й перевели на шлях сім'ї, розмноження...

— Навіщо ж ти одружувався?

— Бо покохав.

— А діти — плід кохання. Це знають навіть підлітки.

— З класичної літератури, — підкинула слівце й дружина і посміхнулася. — На все свій час.

— От з цим я згодна, — зітхнула теща. — Родити — це тільки ще півділа. Дітей потрібно виростити, довести їх до зрілості, фізичної і розумової...

Михайло змовчав. Як починало йому стискати скроні, він замовкав — боявся, що наговорить зайвого.

Жінки також відчули, що на сьогодні досить. Тоня пішла до Петрика, а теща дала вечерю спершу і вже тоді розтанула.

Михайло їв смачну печеню з качки, й чомусь йому весь час здавалося, що хтось за ним тихенько стежить, не сміючи ні підійти, ні мовити до нього слова, і це його пригнічувало.

Він не любив «важких» людей, хоч сам до них належав. Правда, себе вважав не так упертим, гордим, як просто надто цілеспрямованим, фанатиком роботи, діла, яке почав і мав завершити, допоки є снага та час...

З вітальні чулась музика. Михайло їв і слухав, угадуючи, що відбувається цієї миті на екрані телевізора. Передавали балет Чайковського, який він бачив, мабуть, разів із п'ять. Аж дивно: спершу йому ці лебеді, принцеси, принци здались якимись штучними,— коли так можна висловитись про твір мистецтва,— він одвертався навіть і тільки слухав музику; а потім,— сам не помітив, коли і як,— проникся чаром танцю, і дивний світ балету йому відкрився в усій красі й довершеності.

Як випив чай, узявся мити посуд. Воду включив тихенько, аби вона не заважала музиці.

...На березі глухого озера, оточеного старезним лісом, зібралась згряя лебедів, і серед них Одетта, яку зла сила перетворила на молоду лебідку. Закоханий у неї принц, перемагаючи страх перед грізним чарівником, шукає милу...

Коли почався танець маленьких лебедів, не витримав — побіг на поклик музики.

Першим, що він побачив, був не екран, не лебедята: на килимі серед вітальні у тьмянім світлі кружляв маленький Петрик! Ось він вловив, що музика змінила ритм, спинився і став наслідувати — незграбно ще, невміло — пластичні рухи лебедів...

Щось стрепенулось, зрушилося в Михайла в грудях — аж важко стало дихати. Він нишком сів

у крісло біля дверей. Вдивлявся в себе, в хлопчика, що все кружляв на килимі, й не міг збагнути суті того, що раптом сталося. Коли малий був поряд, схопив його, наблизив різким, назвичним рухом і запитав:

— Купити тобі морозива?

Хлоп'я дивилось із насторогою йому в лице, не знаючи, як бути, що робити, й Михайло чув, як б'ється серце сина, як струменить живе тепло від крихітного його тільця, як підступають йому,—такому витриманому й цілеспрямованому,— до горла сльози...

У ВИРІ

Збудилася, як і щодня, не дочекавшись, поки продзеленчить годинник. Швиденько встала, вмилася нашвидкуруч і заходилася біля сніданку. Кастрюльки брала тихо, стежила, щоб кран не гув: нехай поспить сімейство. Старший прийшов учора пізно. Не зглянешся, як приведе невістку, і станеш ти свекрухою, а потім, гляди, й бабусею!.. Ще мало їй своїх турбот, своїх дітей... Ні, хай там вже як хочуть, а з неї досить; крутиться, мов білка в колесі, в кіно сходити ніколи, не кажучи вже про театр. У сорок літ — бабуса!..

Сердито пішла будити старшого. Йому на восьму. Вибрав собі роботу таку, що треба їхати ледь не годину. Ніби немає ближче. Токар потрібен всюди. В кожній об'яві — токар.

— Вікторе, час.

Син щось промимрив, вкрився із головою.

— Рота, підйом!

Схопився, ніби ошпарений, руки самі хапають простір, де має бути одяг.

Матері смішно й жалко. От ще дурна: навіщо так жартувати!

Віктор сидить, куйовдить густу чуприну.

— Точно, як старшина...— всміхається.

— Вмивайся. За п'ять хвилин сніданок буде готовий.

— Слухаюсь!

І стрімголов до ванної.

Кухня шкварчить, парує, свище, мов соловей-розбійник, кранами.

— Я вже не можу більше!— перекриває воду.— Ви коли-небудь зробите?.. — гнівно питає сина, що поспішає снідати.

— Ти нагадай увечері,— мимрить, уже жуючи.— Там того діла...

— А совість у тебе є? Все я та я!

— Будь ласка,— хитро мружитья.— Костюм я сам собі куплю! Давайте тільки сотню...

— Весільний, чорний?

— Ні, темно-синій, фінський,— ховає Віктор по-смішку.

— А я, було, подумала... Приходиш пізно...

— Хочеш мене спихнути в прийми? Як у штраф-бат?

— О, теща з тестем тобі вкрутили б роги! А то йому все не до шмиги вдома, все не таке, як у дружків...

— Ну, повело!..

— Не нукай, ще не запряг!

— А що я такого сказав?

Сердито вийшла з кухні. Хіба вона так розмовляла з матір'ю! Взяли собі поводитися з батьками так, як між собою, грубо, без будь-якої шани. Соромляться ласкавих слів, слухняності. Все б тільки їхнє зверху, лише про себе думають... Він пуп землі, для нього все найкраще і найдорожче!..

— Що тут таке?— з'явився у дверях опальні чоловік.— Вже зранку розпочали баталію? Не даєте поспати...

— Люди уже по хліб сходили, а ти лежиш!— накинулася на нього Неля.

— Велике діло,— буркнув.— Я теж піду і принесу...

— Од вас діждешся! Все я та я...

— Без тебе ми, як без рук,— всміхнувся.

Згадала раптом, що не зашила штанці малого — вчора десь їх порвав. Знайшла коробку з-під черевиків, де зберігалось її кравецьке причандалля, втягла у голку нитку й метнулася шукати Лесикові штанці. Троє чоловіків у хаті, й тому завжди доводиться усе розшукувати.

— Ніхто не бачив?..— з відчаєм спитала, ставши у коридорі.

— Штанці?— озвався Віктор, шмигнувши мимо неї.— Вони у ванній. Адью, маман!

— Біжи, біжи! Запізнишся.

— Робота — це вам не дівчина, заждати може.

— У тебе одне на думці.

— Така епоха! Як, кажуть, кожному своє.

Він не притримав дверей, й вони так грюкнули, що аж посипалася з одвірка фарба. Неля затамувала подих, вслухаючись, чи не прокинувся від того Лесик. Хай би малий поспав. Лягає пізно, вдень не вкладеш. Три місяці — і вже школяр! Зі старшим мали клопоту, яким то буде цей до навчання?..

— То я пішов!— порушив її думки Гнат Миколайович. Його чомусь усі так звуть, поважно, її ж — звичайно, Неля.

— Куди ти?— кинулася.

— По хліб.

— А-а... Не барися. Коли там черга, то і не стій, я потім візьму сама.

— Ще мало носиш всячини...

І цей дверима гупнув! Таки збудив малого...
О, вже гукає.

— Йду, йду!— озвалася. Встромила голку з ниткою, взяла нічного горщика й поставила його назад, згадавши, що Лесик уже великий і сердиться, коли до нього ставляться, як до дитини.

— Як спалось?

— Добре.

— Ого як виріс!

— Ще більший виріс би, якби у мене було таке кругленьке скельце, що ловить сонце й палить...—
насупився.

— Не вередуй, — спинила його сурово. — Я вже тобі казала вчора, що заздрість — погана риса...

— І в Толі є, і в Петрика!

— Хіба у тебе ще мало іграшок?

— Я хочу скельце!..

Відчула, як підіймається у ній висока хвиля роздратування, і мовчки вийшла. Що де побачить, давай йому! Пора, пора приструнювати, бо потім буде лихо. Підуть дорожчі «іграшки»...

Вернувся Гнат Миколайович.

— Що, Лесик встав?

— Прокинувся.

— Готуй сніданок, а ми зарядку зробимо!— сказав навмисне голосно й, узувши капці, пішов «виховувати спартанця».

Із кухні Неля чула, як там вони спочатку про щось бесідували, а далі стихли. Згодом почулись кроки, гупання, різкі команди старшого. Батька усе ж побоюється! Збагнув, що з ним погані жарти. Нелі аж прикро іноді, що, попри всю її суворість, сини до неї ставляться, як до своєї рівні, без будь-якого остраху чи зовнішньої пошани...

Прийшли бадьорі, вмиті.

— А де моя велика ложка?— гукнув малий так дзвінко, що заболіли вуха.

— Ну й голосок,— скривилася.

— Наш голосок, поліський! — всміхнувся Гнат Миколайович.— Ми ще й співати будемо, як підростемо. Еге?

Малий вдихнув повітря і затягнув, ну геть як Віктор:

Не плачь, дівчонка —

Пройдут дожди.

Солдат вернется,

Ты только жди!..

— Сідайте вже до столу, бо час не жде,— сказала Неля твердо, хоча в душі у неї стояв легкий серпанок і з уст зривалась усмішка.

— Чому це в мене одна котлета, а в татка дві?— обурився малий, приглянувшись до тарілок.

— Бо батько більший... — спробувала напоучати.

— Я хочу бути більшим!

— Будь ласка,— озвався Гнат Миколайович. По-клав йому котлету.— Аби ти з'їв...

Малий на мить замислився, а потім узяв ножа, виделку і запитав:

— Поділимося?

Нелі аж одлягло від серця. Хоча і знала — передусім малий про себе дбає, проте була надія, що сумнів, який примусив його ділитися, мав хоч якийсь відтінок й жалю до батька.

Лесик їв довго мовчки, й раптом чи то спитав, чи то подумав голосно:

— Не знаю, з ким поженитися... І Люба гарна дівчинка, й Оленка теж...

— Часу ще досить, вибереш,— промовив Гнат Миколайович, сховавши усмішку.— Спочатку треба вирости, скінчити школу...

— А може, з Лесею?

— Це хто ж така?— спитала Неля.

— Вчора прийшла до нас у групу.

— Не поспішай. Це діло слід обдумати,— порадив Гнат Миколайович. — Одружуються на все життя.

— Я знаю,— нахмутив брови Лесик. І раптом став маленьким вередуном:— Купить мені собачку! Неля заметушилась, удаючи, що не почула.

— Батьку, чого сидиш — не бачиш, уже пора виходити? Іж швидше, Лесику...

— Собачку хочу! Цуцика!

— Собачка — це не іграшка,— озвався Гнат Миколайович.— Йї догляд треба, житло... Де ми поставим будку?

— Біля мого дивана. Постелемо мій килимок із мавпочками...

Неля вже не могла витримувати таких розмов. Відчувши, як паленіє її лице, поставила каструльку, вкинула у неї ложку й вийшла. Втекла далеко, аж на балкон. Хапнула повітря ротом, видихнула. Вдих, видих... Невже були такі часи; коли вона могла, прокинувшись, не бігти чимдуж на кухню, а преспокійно ввімкнути музику й зробити з десяток вправ?..

— Мамо, вже треба йти!— прибіг готовий Лесик.

Метнулася мерщій в кімнату, зняла халат. Мить повагавшись, дістала з шафи шовкове плаття, знайшла коробку з туфлями.

— Сьогодні день вихідний чи західний?— спитав малий.

— Не західний — робочий, — озвалась різко. — Скільки тобі повторювати! А тато де?

— Уже пішов. Сказав, що ти сьогодні мене відводитимеш у дитсадок.

— А вчора, а позавчора? Все я та я!

— Я можу і сам піти...— насумрився.

— Через дві вулиці та ще й трамвайну колію?

— А що таке? Он Павлик ходив у цирк без мами і в зоопарк.

— Вигадник він, твій Павлик.

Забігла на мить на кухню, чи виключені вода та газ, і — швидше з хати.

Лесик натис на кнопку ліфта, й та спалахнула, висвітливши його тоненький палець. Тонюсінький... Йому все ліпше в хаті, найкалорійніше, а він — мов та билинонька!..

В тролейбусі лише згадала, що не поснідала. І раптом так стало жаль саму себе, що Неля ледве стримала гірку сльозу. Отак щодня, щотижня, із року в рік. Біжиш, біжиш, викручує тебе в життєвім вирі, й спинитись ніяк, ніколи. А ще — завжди на людях! Не пригадає, коли була без свідків, на самоті. Сім'я, громадський транспорт, робота й знову діти та чоловік...

— О, Неля! — зрадів її появі Маленький шеф, як називали вони свого заввідділом. — Візьми оцей кошторис і прорахуй — тут десь укралась помилка.

— Ще п'ять хвилин. Я можу відсапатись, підфарбувати губи?

— Пробач. Звичайно, можеш... План, план горить!

— Скільки я тут працюю, він тільки те і робить, — всміхнулася.

— Сьогодні здай, будь ласка. Ну, я побіг!

Маленький шеф рвонув з кімнати, мало не збивши з ніг двох співробітниць Нелиних, що саме входили.

— Я вам поклав роботу! — долинуло вже з коридора.

Неля розгорнула папку.

...Вийшла ще вся у цифрах, гомоні колег, дзвінках та шумі машин лічильних. Згадувала, що слід купити, перш ніж зайти по Лесика у дитсадок. Звичайно,

хлопця міг би забрати Віктор чи Гнат Миколайович. Треба було сказати... Все треба, треба! Не гадай — і пальцем не ворухнуть!..

Розкрила сумку, знайшла монету у гаманці й прилаштувалася в чималу чергу до автомата. Подзвонить зараз Гнатові — нехай зайде по сина, і не піде, як завжди, по магазинах, а вирветься хоч раз у парк, на волю! Це ж так чудово: бродиш сама собі, нікуди не поспішаєш, а навпаки, притримуєш весь час ходу, милуєшся весняним віттям, цвітом, вслухаєшся у спів пташок... Думки ширяють вільно, не метушаться, збившись довкруг дамашніх клопотів... А в серці — повінь щастя, блаженство тиші, спокою... Нікому ти не винна й ніхто тобі... Є світ і ти!..

— Встаєш уранці — тиша, сама сідаєш снідати, обідаєш також сама... А ввечері — хоч вий на місяць!..

— Правда, — зітхнула інша, до Нелі ближча жінка. — Я радію й не вимикаю: все-таки жива душа...

— Не вийшли заміж? — різко спитала Неля. Вона чомусь не любила тих, хто не вийшов заміж.

— Чому ж, — озвалась її сусідка. — Був чоловік — помер три роки тому, була дочка, та вийшла заміж за офіцера, тепер живе в Ташкенті, — а син — геолог, бродить десь по тайзі.

— Пробачте...

— Дзвонить. У мене зайнято.

Жінка ввійшла до будки, мружачись, набрала номер і враз просяяла. За мить погасла, стала якась мала, беззахисна. Невдовзі вийшла.

— Подругу «швидка» забрала... — мовила не то сама до себе, не то до Нелі.

Гнат одізвався зразу.

— Ти скоро йдеш додому?

— За півгодини.

- Можеш зайти по Лесика?
- Зайду.
- Спасибі.
- Ні за що.

Йшла по широкій вулиці, як не ходила хтозна-відколи. В руках — легенька сумочка, нова шовкова сукня і туфлі — остання мода... Попереду зелений парк, барвистий щит з афішами... Піти в кіно? Ні, краще вона побродить парком в самотині, в най-дальших його алеях... «Хоч вий на місяць...» Треба ж таке придумати!

На перехресті стояла довго, поки збіг нескінченний потік машин. Хтозна-чого лютилася, втрачала гарний настрій.

Нарешті — парк! Тут зовсім інший клімат, повітря інше... Люди статечні, тихі, стримані — відпочивають... Котра ж тепер година? Дивно... Минуло тільки десять хвилин, а їй здалось — не менше, як півгодини... Лесик уже стоїть біля воріт, чекає... О, вже цвітуть тюльпани! Клумба — як призахідне сонце... «А ввечері хоч вий на місяць...» Місяць — блідий, жовтавий...

Сіла на вільну лавку. Глянула на хлопця й дівчину, які сиділи навпроти неї і ласували, мов дітлахи, морозивом, і так їй раптом зробилось журно... Лесик стоїть і жде... У Гната така робота, що й десь затримається...

Звелася рвучко. От ще дурна! Нічого з ним не станеться, як почекає...

Пройшлась поволі парком. Звернула в кафе «Морозиво» й замовила собі подвійну порцію. Коли це вона востаннє отак сиділа, їла смачний, солодкий холод і ні про що не думала?

Хтось увімкнув транзистор, знайшов потрібну хвилю... «Я радіо й не вимикаю: все-таки жива душа...» Печально!.. Самотній птах...

— Можна до вас підсісти?

— Прошу.

Не поцікавилась, хто сів навпроти. Слухала далеку тиху музику... І раптом їй здалося, що це для неї грають, що це вона ввімкнула собі навечно радіо!..

Невдовзі встала, вкинула в порожню вазу ложечку і, ледве стримуючись, щоб не побігти, пішла з кафе, а потім — алеєю, яка веде до вулиці, де зупиняється її тролейбус.

КАЗКА БІЛОГО ЛІСУ

Хоча не був ні містиком, ні забобонним, йому перехопило дух, коли назвали місто і санаторій, куди мав їхати на лікування. Де б він не жив і як би не потопав у повсякденних клопотах, якась незнана сила вже вкотре його підхоплювала й заносила в це невеличке зелене місто над болотистою в'юнкою річкою, серед лісів. Була то доля чи потаємний потяг його душі, не міг сказати певно й не намагався визначити. Це дачне місто і ця піщана вуличка в березняку, і цей будинок з різьбленими наличниками, і ця чорнява дівчина з укладеною на голові косою, яка жила колись у ньому (а може, живе і досі), були немов поезією, яку він ніс крізь прозу літ. Щоразу, коли тут сходив з поїзда, він мов молодшав, десь у глибинах його ества пробуджувався терпкий відгомін юності і піднімався йому до серця трепетом перед незнаним. Мабуть, останнє визначення не зовсім точно відтворює його чуття, бо невідомість була малою часткою тієї гами настрою, що з нею він приїздив у цей куточок світу, якого вже стільки років не міг забути.

Вони зустрілися, коли цвіла акація. Зустрілися не десь у парку чи на Дніпрі, не на вечірній вулиці

чи у театрі, де відбуваються такі чудесні зустрічі, а в коридорі лікарні. Дівчина була в халаті, в капцях на босу ногу, та він побачив тільки її обличчя, очі, мов дві тернини, й тугу косу короною на голові. Вона йому всміхнулася, а може, просто їй стало весело від того, що він спинився, вражений її красою. Наступного дня вони вже гуляли вдвох у схожому на парк дворі лікарні; здивовані своєю зустріччю, вбачали долю в тому, що в них одна і та ж хвороба, що тільки двоє їх тут таких, двадцятилітніх... Довкруг цвіла акація, ледь не щодня надвечір йшов теплий дощ...

І треба ж, щоб зараз теж був червень і щоб буяла цвітом акація побіля станції!

Петро Петрович зійшов з платформи й ледве зборов бажання, що охопило його всього, піти не в той бік, де санаторій, а в протилежний, по тій вишневій вулиці, якою він проходив сотні разів у мріях і тільки раз насправді.

...Як він тоді летів до Люби! В палаті звали її Любавою, і це ім'я лунало так незвично, підносило його чуття до дівчини в якісь чарівні сфери. Любава, Люба, Любонька!.. Так сталося, що він лікарню покинув перший і того ж дня поїхав у Крим, до моря. Як повернувся, вона кудись поїхала. А потім він складав екзамени, які не склав у червні через хворобу. Навдовзі знову сесія... Й лише весною, як зацвіли каштани біля гуртожитку, Петро Петрович (тоді ще просто Петро) відчув ураз такий безмежний смуток за карими її очима, за голосом і кожним рухом Люби, що схопився з лави в парку, де готувався вже до державних іспитів, і за годину був тут, на станції. Гнаний передчуттям недоброго, він біг з якимось холодним жахом в осклілих грудях по вкритих бростю вулицях і прагнув тільки впевнитись, що Люба є, побачити свою Любаву, мовити до

неї слово... Довго не міг знайти ту вуличку, а потім той білий ліс, будиночок, який вона йому колись описувала. Нарешті — ось він, вимережаний до-вкруг різьбою, висвітлений весняним щедрим сон-цем. Біля воріт — старезні дві берези, знайомі зі слів Любава... Передихнувши, вдарив рукою хвірт-ку... і враз спинився: на білім дроті через усе по-двір'я звивалися, немов живі, сорочечки та пелюш-ки!.. Ступив назад, лишивши хвіртку напіввідчине-ною, і важко рушив вулицею, уздовж суцільної сті-ни парканів. Не пам'ятав, як і коли дійшов до стан-ції, узяв квиток; отямився аж у вагоні, біля-вікна. Його зустріла лікарка чи медсестра, взяла путів-ку й, ледь-ледь погойдуючи важким, налитим тілом, ввійшла до корпусу. Оглянувшись, чи він іде за нею, і, усміхнувшись до нього приязно, подерлася на другий поверх сходами, не наступаючи на вовняну доріжку.

— Отут ви спатимете, — ввела його в палату. — Ось ваше ліжко, — пригладила охайну білу по-стіль. — Ідальня в нас окремо. Обід о першій.

— Дякую, — сказав Петро Петрович. Поставив у куток валізу, повісив плащ. Хотів спитати, як звуть цю добру жінку, але її в палаті вже не було. До першої ще півгодини. Сів на стілець. Схопився і відчинив балконні двері. З-поміж садків і клаптів лісу, що втрималися у смузі міста, впізнав одразу свій березняк. Як виріс! Не жарти — двадцять ро-ків... Її дочці чи синові вже зараз стільки, як їм було в час зустрічі. Та й в нього старший — уже солдат... А може, то не її дитина? Могла ж у неї бути сестра чи брат?.. Ця думка його давно триво-жила. Для нього тоді на світі жила одна Любава... Його так вразили оті сорочечки! Власне, не так во-ни, як те, що Люба вийшла заміж, коли він марив нею над Чорним морем...

У коридорі почулись кроки, хтось по сусідству клацнув дверним замком, комусь гукнув, щоб зачекали, він теж іде обідати.

Петро Петрович відчув себе курортником. Режим, режим!

Надвечір, причепурившись і вгамувавши серце таблеткою валеріани, пішов до міста. Ще од воріт закралися до серця сумніви, вагання, докори собі самому. Мав нелегкий характер, в усьому прагнув ясності і не терпів «широких душ», велеречивих ледарів та пустобрехів. На добрий лад він мав би давно забути Любу, не йти до неї зараз, не прагнути цієї зустрічі. У нього жінка, діти і сиві скроні. Розумів це, вважав єдино правильним і все ж ішов. Не зраджувати свою дружину, не повертати давно-минулу молодість — йому хотілося іще хоч раз поглянути на Любаву, переконатися, що двадцять років тому він недаремно не перейшов її подвір'я. Коли б його спитали нині, чого він більше хоче: побачити її заміжною чи неодруженою, не відповів би. Тут навіть він, прихильник точних рішень, безкомпромісності, не міг зробити вибору. А втім, для нього кожен з двох варіантів не ніс нічого втішного. Якщо вона тоді не вийшла заміж, то він пошився в дурні, прогавив власну долю. Якщо ж усе те правда, що він тоді надумав і уявив, то казка його життя поблякла б, перетворилася б на щось буденне і прозаїчне.

Він не питав дороги. Йшов упевнено, мов був місцевим жителем. Хоч місто змінилось так, що важко було впізнати, все ж він знаходив якісь знайомі риси в його обличчі — то дерево, то хоч старий, та ще міцний будинок, то просто камінь біля паркану... Сам дивувався, що ці дрібниці закарбувалися так міцно в пам'яті. Він був тоді у стані такого стресу, що, власне, й досі не вийшов з нього пов-

ністю. Може, це саме те, що звать коханням, справжнім, яке приходиться тільки раз у житті, на все життя?.. Він одружився й живе щасливо, тихо, добропорядно. І все ж у серці весь час не гасне іскра того вогню, запаленого колись Любовою. Дружина вловлювала (жінки чутливі!) його неповність, прагнула знайти причину, виправити її любов'ю, ласкою, та він тоді згортався, немов їжак, затаювався...

Берези зустріли біло і насторожено. Стрункі, високі, вони стояли рідко, немов колони, зносячи генген у синє небо легке склепіння крони, яка була, здавалося, одна на всіх. Десь звідтіля, із високості, чувся одвічний шелест листя, дзвенів самотній голос якоїсь пташки...

Щось тут було йому не звичне, не гармонійне. Може, оцей будинок із гастрономом на першому поверсі? А чи асфальт — ще чистий, не зашмарований, без звичних ямок? Чи вільний простір обабіч вулиці, де височіли колись паркани? Напевно, все це в комплексі. Він бачив світ, як кажуть, у повнім обсязі, сприймав його таким, як є, не прагнучи не помічати злого і неприємного. Одверто кажучи, йому подобалися ці переми. Хоч як любив природу, первісну тишу й сільську здорову ширість людських взаємин, імпонували йому широкі вулиці, дороги, гарно заасфальтовані, і люди, модно вбрані, свідомі своєї сили і, він сказав би, поінформованості.

За поворотом побачив дві старі берези, але чомусь за ними, там, де колись був червоний дах, синіло чисте небо. Наддав ходи й невдовзі спинився вражений над котлованом, на дні якого вже був намічений майбутній дім. Ріка життя! Могутня і невловима, ти все невпинно рухаєш, змиваєш, змінюєш... І це чудово! Правда, було б ще краще, якби йому сьогодні поступ не перейшов дорогу, хай би ці переми сталися на день пізніше.

Ішов назад повільно, над силу переставляючи враз обважнілі ноги. Кортіло когось спитати, дізнатися нову адресу Люби, і не питав, не дізнавався. Щось заважало йому зробити таке звичайне діло, остерігало, змушувало піти ні з чим. Він ладен був зненавдіти себе за це нікчемство, примусити вернутися у березняк, проте йшов далі й далі, немов тікав од Люби, немов радів, що зустріч не відбулася.

Два дні по тому ходив, мов туча. З ним не знайомилися, не розмовляли, вважаючи його за буку й мізантропа. Мабуть, він справді був таким у ті важкі для нього дні й ще важчі ночі. Іноді йому вдавалося поглянути на себе мовби збоку, й від того ставало тяжче. Чого тут мучитися, душею тліти! Що, власне, сталося? Чи він знайде Любаву, чи не знайде — що зміниться? Те, що було, минуло... Та й що там у них було! Якийсь миттєвий спалах, переклик душ, фантазія... Розум доводив всю ефемерність його терзань, а серце не піддавалось, терпко стискалось сумом, болем, якимось дивним острахом. Петро Петрович картав себе за ці химери, не раз на день вирішував покласти край дурницям, та був усе ж безсилий здолати себе самого. Виходить, він за сорок років не міг себе пізнати, не вивчив свою натуру! Це відкриття його вражало й тішило. Завжди був певен, що він тонкий психолог, що досить йому побути з кимось годину-другу, аби напевно визначити, з ким має діло. Коли згадав людей, які колись залежали або залежать нині від тих його психологічних обдарувань, зробилось ніяково. Немає в світі смішнішого і жалюгіднішого од самотпевненого невігласа!.. Він раптом глянув на себе з точки зору своїх підлеглих по інституту й відчув у грудях холод. Яка ганьба!..

На третій день вирішив покласти край ваганням. Оскільки потому першою з місцевих жителів на очі

трапилася лікарка, яка його приймала до санаторію, запитав про Любу в неї.

— Ромашко Люба?— сплеснула та руками.— Вона живе тут поряд, за п'ять будинків від санаторію! Ви хто ж їй будете?

Він пропустив повз вуха її запитання і сам спитав, не вірячи в таке везіння:

— Ви часом не помиляєтесь? Можливо, це зовсім інша...

— Що ви!— всміхнулась лікарка, прощаючи йому дурне припущення.— Ми з Любою в одному класі вчилися.

Петро Петрович глянув на неї гостро, пильно, і щось тендітне й ніжне враз обірвалося у нього в грудях. Воно не впало зовсім, а зависло на півдорозі, втримавшись якимось чудом. Він відчував усім еством, всім тілом ту катастрофу і весь напружився, перетворився в суцільний нерв, жадаючи не допустити краху. Мовчки, з якимось чорним відчаєм дививсь на лікарку, що все ще щось розказувала йому про Любу, й не чув ні слова. Її округле масне лице, широкі плечі, груди, що розпирали сукню, короткі литки в синіх гіллястих жилах зливалися йому в очах в суцільну масу...

— Пробачте,— мовив глухо і рушив геть.

Що робить час! Ходила в школу з Любою... Була гінка, тендітна... Йому хотілось плакати, кричати криком, битися — коли б він знав, хто винен у пліні часу! Сердито гнав уяву, що намагалася за аналогією домалювати портрет Любави, викарбуваний в його душі. За двадцять років він, той образ, не зазнавав ніяких змін, хіба що став привабливішим і недосяжним, як мерехтлива вечірня зірка в небі. Та попри ту віддаленість він був його набутком, його таємним скарбом, прихованим на дні душі й відомим лише йому одному; скарбом, що не підвладний

часові. Смішно, проте Петро Петрович аж тільки нині збагнув, що прагнув, здолати час, зустрітися з тією диво-дівчиною, яка йому колись запала в душу під білий шум акацій. Той котлован на місці, де був її будиночок із різьбленими наличниками, то не найбільше лихо. Її, звичайно ж, переселили в нову квартиру, світлу і впорядковану. Сьогодні ж, навіть зараз до неї прийде лікарка, її подруга, і розповідь про нього, змалює його печаль, його трагічний образ доповнить власним домислом і зробить все, аби вони зустрілися,— це ж так цікаво і романтично! Петро Петрович нараз побачив лікарку, захекану від хвилювання й високих сходів, її вщерть виповнені чужим коханням очі, її палке захоплення... А поруч — Любу. Очі, мов дві тернини, на голові — вінком коса... Поволі Люба змінювалася, перебирала на себе риси лікарки...

Петро Петрович кинувся до хлопчика, що йшов назустріч парком.

— У вас нема цигарки?— спитав так різко й голосно, що той, бідаха, аж відсахнувся.

— Я не палю.

Тепер він бачив тільки траву, дерева, небо. Почув той щем, завислий у нього в грудях, і порадив, що й досі він тримається, не обірвався, не полишив на томість пустки. Мусив весь зосередитися лише на ньому, не допустити його загибелі, бо відчував, що в ньому його життя, його душа, розкрилля. Зринув, хтозна-коли і де підхоплений латинський вислів: *via est vita*, дорога — це життя, і він сприйняв його, як голос долі, як одкровення.

Діждавшись вечора, повернувся до санаторію, забрав свою валізу, сказав черговій, що мусить негайно їхати, й пішов на вокзал. Їхати! Куди — не мало значення. Аби із цього міста.

Не міг згадати, як він сів у машину і як поїхав. Отямився аж за селом у полі, на свіжій вітрі, що залітав над склом дверцят, остуджував його зболілі груди й давав якусь полегкість. Применшив швидкість: не вистачало тільки, щоб налетів на стовп чи дерево! Земля пливла назустріч не так шалено, й думки також сповільнились, пішли по колу, ніби притихлі коні, що ще хвилину тому летіли чвалом, гублячи гарячу білу піну.

Після «Колхиди» «Лада» йому здавалась іграшкою... З ним теж погралися!.. Так поспішав, так щонайперше хотів її порадувати!.. Не вірилося, не міг збагнути, що це село і шлях цей вже не для нього, що сині очі Валі віднині і назавжди осяюватимуть чнесь життя...

Спинив машину, вийшов. І знову сів. Ну як же так! Ще вчора він їй дзвонив, сказав, що їде в Київ одержувати свою «Ладусю», й вона його вітала, раділа ніби разом із ним. Учора ж пішла в сільраду з іншим і подала заяву!..

Мотор вурчав, мов кіт, пригрітий сонцем. Десь падьпадьомкав перепел. Ген, аж під обрієм, повзли комбайни і слався дим — хтось запалив суху стерню... Неначе на полігоні... На мить здалося, що він сидить у танку і жде команди... Там все було звичайно, просто, а тут...

Зітхнув і рушив. Якась мана! До служби дівчата до нього липли, немов до меду мухи, а нині — з ним гуляють, — кіно, вечірки, танці, — а заміж ідуть за інших... «Чи я, мамо, не доріс, чи я, мамо, переріс, чи не рублена хата, що не люблять дівчата?» Високий, дужий... Русявий чуб... А хата — у нього дім на п'ять кімнат; стоїть уже два роки, жде господиню. Садок, город над річкою... Ще він служив, як

мати йому купила. Сам збудував лише гараж, закінчив на тому тижні... На тому тижні Валя погодилась пройтися з ним садибою, оглянути будинок, льох, хлів, водяне опалення (і в гаражі!); нарвали вдвох сапетку ранніх яблук, сапетку груш,— садок у нього — на все село!— й одвезли вдвох на «Колхиді» до неї в двір. Це треба було поглянути, як менший братик Валин, якісь сусідські діти хапали ту лакоминку!.. У нього воно гние: хлів ще порожній, нікому з свиньми возитись, а тут такому раді. Він ладен був поїхати й привезти ще, та Валя чомусь насупилась, зробилась якась шорстка, колюча і не дозволила. Вона тоді вже, мабуть...

Впізнав свою «Колхиду», як та спинилася, заверещавши гальмами. Вернувся заднім ходом.

— Чого ти б'єш по гальмах, як навіжений?— накинувся на водія.— Гадаєш, якщо чужа...

— Погану взяв машину?— всміхнувся Віктор.— Не той відтінок фарби? Чи зам'які попалась амортизатори? Віддай мені!

— Нормальна,— сказав похмуро.— Якраз така, яку хотів.

Віктор стрибнув на землю, потис Борису руку й пішов довкруг машини.

— Ну-у, на такому виїзді!..— протяг, лукаво мружачись.

— Що?— запитав Борис сердито. Він певен був, що Віктор зараз мовить щось про дівчат.

— Та на такому виїзді!..— впивався в душу.— Та на такій машині возити тільки... пляшки з горілкою!

Борис зітхнув полегшено.

— П'ять чоловік і п'ятдесят кеге в багажнику,— сказав, поклавши руку на теплий дах машини.

— Або водій і Льоля з райспоживспілки,— таки вколов.— Ну, я поїхав! Завтра зерно возитимеш чи дмухатимеш на цю красуню?

— Возитиму.

Віктор навмисне хряпнув дверцями й зірвався з місця, піби за ним хтось гнався. Ах, знав би він, що в цій новенькій «Ладі» гарбуз од Валі!.. Льолю провів з кіно — і вже йому відомо... А тут... Це ж ще сьогодні знатимуть усі в селі... Аби ж кудись поїхати хоча б на тиждень!.. Не пустять — якраз жнива...

В село в'їжджав поволі, немов скрадався. Завважив це лише тоді, як поряд біля дверцят з'явився сусід, шофер іще з воєнним стажем.

— Що, не везе?

— Ні, випробовую на всіх режимах,— викрутився.

— А-а... Гарна, гарна!— прицмокував.— Борисе, в такий салон заходить треба в капцях і в празничковій одіжі! Щастить тобі...

— Аж далі, дядьку, нікуди,— сказав Борис похмуро.

— Е, не кажи! Як я женився, не мав нічого, а в тебе он...

— Як ви женилися?— спитав, не давши йому домовити.

— Еге...

— От бачите,— підніс правицю.— Будьте!

Коли від'їхав, уздрів сусіда в дзеркалі: стояв, дивився услід машині й натужно морщив лоба.

Під'їхав спершу не до свого будинку, в якому, власне, він і не жив, а до обійстя матері. Вона якраз збиралася іти на ферму й спинилася побіля хвіртки, побачивши його й машину.

— Приймайте, мамо, свого коня!— гукнув, як міг, бадьоро.

Вона лише всміхнулася. Заглянула в салон, легенько торкнулась фар, дверцят, капота, мов переконуючись, що все те справжнє, дійсне, й зітхнула.

— Йди обідай,— сказала тихо.— В холоднику...

— Я підвезу вас, мамо.

— Ну що ти,— знітилася.— Та скільки тут мені до ферми...

І все ж Борис помітив в її очах якийсь цікавий вогник. Міг присягтися, що їй хотілось сісти і прокататися!

Штовхнув дверцята.

— Прошу!

Не здаючись на дальші просьби, внесла в салон своє важке округле тіло, закрила двері й знову ледь усміхнулась синові.

— Подобається?

— Еге.

— А батько в полі?

— Косять.

Дав задній хід, од'їхав на моріжок і взяв на шлях праворуч. Зиркнув на матір: вона сиділа, слухаючи себе, машину, й схожа була на дівчинку, якій уперше випала така проїздка.

Під лісосмугою, за метрів сто від ферми, нараз стривожилася.

— Тут зупини,— сказала.— Далі я на своїх... У Валі був?

— Заглянув.

— І що ж вона, зраділа?

— Виходить заміж.

— Тобто?

— Вже подала заяву...

— З ким?

— Не зі мною, мамо...

— Жаль. Славна дівчина... Ти, мабуть, чимось її образив?

— Здається, ні.

Помовчавши якусь часину, торкнулася його руки.

— Це потернай,— сказала.— Може, воно й на краще.

— Може...

— Твоя ще десь вистрибує, до школи ходить.

— Певно.

— Ідь пообідай. Зараз же.

Борис кивнув. Як мати вийшла, звернув уздовж вітроупору й натис на газ. Машина помчала стрімко, курява знялась позаду, ніби гігантський хвіст комети... Хіба втечеш від себе? Де б ти не був — з тобою твої печалі й радощі...

Спинив машину біля воріт і не виходив. Двором бродили кури, порохкувала свиня, дзвенів кільцем по дроті, відчувши його присутність, старий Султан... Він не любив Тамару. Коли вона приходила,— навчалися в одному класі,— Султан казився, рвав ланцюга... Можливо, він ревнував його до неї, а може, відчув якимось своїм чуттям, що тільки Борис піде служити, вона його забуде... Ні, це не зразу сталося, на другий рік. Тоді ж, коли купили йому будинок... Спочатку він одержав листа від матері про цю подію, а десь за місяць Тамара вийшла заміж... Він ніч проплакав нишком, накрившись із головою ковдрою, щоб не почув днювальний... Тепер живе у Києві, в однокімнатній... Дитинку має... Чого б я весь час бряжчав тим ланцюгом!.. Ще й скавуть, поганець!..

Завів мотор і рушив геть від двору. Часу ще досить — можна поміть машину, з'їздити в автоінспекцію... Коли-то знову сяде за це кермо!..

Звернув до річки, став під вербою в затінку й лише тоді згадав, що в нього нема з собою щітки, відра та замші. На перший раз ще треба й уайт-спірит, щоб зняти ним восковий захист з кузова.

Вода леліла, кликала. Легкий вітрець погойдував очерети. Шугали низько ластівки...

Роздягся, став на руки й, зробивши кілька кроків лицем униз, шубовснув у теплу воду. Колись цей фокус виходив краще. Важчаєте, Борисе батьковичу, жирок збираєте під пояском! Костюмів вам не настачиш — розмір щоразу більший...

Грїб легко воду, пирхав од задоволення. Добре, що він на річці вирїс. У них були у взводї степовики — так ті води боялися.

Звїв випадково очі й побачив дївчину, яка стояла на тому березі й спостерїгала, як він пливе. Кофтинка синя, джинси...

— Ти хто така?

— Оксана.

— А де ти тут узялася?

— Прислали.

— Поштою?

— Ні, викладати в молодших класах.

— О, педагог!

Всміхнулася. Так мило, ясно, ніби її лице осяялося якимсь чарівним світлом!.. Щось стрепенулося в душі Бориса, вдарило крильми надії і... причаїлося: у нього вже була Оксана. Місцева, правда...

— Вода хороша?

— Дуже. Іди сюди!

— Я не взяла купальника.

— Купи. Он поряд універмаг.

— Не заробила ще на обнóву.

— Позичити?

— Ні. Я боргів боюся. Вже треба йти...— сказала, мов вибачаючись.— Кімнату мені шукають.

Борис хотїв гукнути, що в нього дїм вакується, а в ньому аж п'ять кімнат — на вибір, та скаменувся вчасно. Це щось було б...

— Кімната — в нас не проблема,— сказав натомисть.— Мене Борисом кличуть!— гукнув услїд.

Всміхнулася і помахала йому рукою.

Він теж чомусь заквапився, поплив мершій до берега. Як одягнувся, відчув, що хоче їсти: перехопив нашвидкуруч у Києві, а вже на вечір хилиться. День прогуляв! Такий, що рік годує. Ну, рік не рік, а люди скажуть: грається посеред жнив машиною. В гараж її, й нехай постоїть, поки зберуть хліба!.. А в ній щось є: гінка, весела, щира. Коли б ім'я... Та плюнь на них! Була б, як кажуть, шия,— ярмо знайдеться...

Вїхав у власний двір, знов зачинив дощані міцні ворота. Спориш, спориш!.. Потрібно буде якось висипать дорогу до гаража щєбінкою, щоб дощ не дощ... Возитиме колись, то вкине кілька кубиків... Торік гуляв з Оксаною, водив сюди. Тут дві кімнати геть умебльовані, на вікнах тюль, фіранки... Коли дійшло до діла, наврапилася продати все, поїхати кудись, пожити!... Йі таки гайнула, вийшла за когось заміж... А Валя — мовчки, нишком. Так ніби він — шмат дерева, річ безсловесна!.. Має він право знати, за віщо так зневажений?

Рвонув назад машину й натис на гальма. Вискочив, одвів важкенькі стулки (потрібно щось придумати, щоб відчинялися ворота легко!) й, лишивши їх одчиненими, помчав селом. Він мусить знати причину, в'яснити!

— Це знову я. Де Валя?— ступив у двір до Валиної ще не старої матері, що поралася біля ледь ступленої із цегли кабиці.

— Її нема, Борисе, кудись пішла,— дивилася на нього з жалем.

— Може, вона ховається, то ви скажіть їй...

— Справді, кудись пішла. Ти щось хотів слитати?— поклала ложку, витерла об фартушину руки.

Мовчав. Похнюпив голову, в якій лишився тільки важкий туман, і так стояв.

— Які тепер дівчата?— лунав десь тихий голос.—
Любов, пригоди, мандри... А ти статечний парубок,
у тебе дім, город, машина...

— Хіба це зле?— спромігся-таки на слово.

— Ні. Передчасно, може... Дівчатам страшно...
Хочеться почать з нуля... З кохання тільки... Ти
в землю вріс...

Борисові враз стало смішно. Він уявив себе в зем-
лі — як дерево, коріння вглиб, не вирвеш. А ген на
тому березі — його дівчата... В джинсах, у модних
туфлях, з магнітофоном, юрбою ждуть автобуса...

— Бувайте!

— Ідь здоровий.

Ввімкнув мотор, поволі рушив. Дивно, проте йому
враз стало легше. Не уявляв, що діятиме, як далі
житиме, куди поїде зараз від двору Валі,— ще мав
усе осмислити. В одному був упевнений: стоятиме
як і стояв, укоренившись на цій землі. З будинком
чи без будинку, з машиною чи без машини,— яке
це має значення...

З М І С Т

День — як життя, <i>повість</i>	3
---	---

Н О В Е Л И

Зозулині черевички	52
Усмішка Джоконди	62
Двоє серед людей	69
Серце твоє	76
Рейс із Владивостока	83
Побачення на Молочній	91
Звук джерела	98
Дорога	107
Дитя людське	112
Вода з криниці молодості	120
Спека	129
Рубікон	136
Легкий хліб	143
Грань, за якою...	151
Вакансія	157
Танець маленьких лебедів	164
У вирі	172
Казка білого лісу	181
Мана	189

Василий Андреевич Шевчук

ДЕНЬ — КАК ЖИЗНЬ

Повесть, новеллы

(На украинском языке)

Издательство

«Радянський письменник»

Редактор *О. М. Сливинський*

Художник *А. Б. Плоцанський*

Художній редактор *М. П. Вуек*

Технічний редактор *О. І. Дольницька*

Коректор *А. М. Голик*

Здано на виробництво 21.11.78.
Підписано до друку 20.02.79.
БФ 23814. Формат 70×100¹/₃₂. Папір
друкарський № 2. Літературна гарніту-
ра. Високий друк. 6¹/₄ фіз.-друк. арк.,
8,13 ум.-друк. арк. 8,13 обл.-вид. арк.
Тираж 30 000 пр. Зам. 3154.
Ціна в оправі 65 к.

«Радянський письменник»,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська книжкова фабрика РВО «По-
ліграфкнига», 270008, Одеса-8, вул.
Дзержинського, 24.

Шевчук В. А.

Ш37 День — як життя. Повість, новели. К., «Радянський письменник», 1979 — 197 с. 65 к.

Центральне місце в книжці займає повість про героїзм радянського воїна під час Великої Вітчизняної війни. Молодий солдат Іван Кравчук ціною власного життя на короткий час зупиняє фашистську механізовану колону, прикриваючи цим від несподіваного удару в спину свій батальйон... Новели в збірнику — про нашу сучасну дійсність, у якій автор знаходить цікавих людей найрізноманітніших професій, розкриває їхні високі моральні якості, працелюбність, вірність ідеалам Великого Жовтня.

Ш $\frac{70303-049}{M223(04)-79}$ 51—79—4702590200

У2

65 к.

